

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Экономикалық сериясы

1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Экономическая серия

Издается с 1997 года

ISSN 2710-3552

№ 3 (2021)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайгыров университета

Экономическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ93VPY00029686

выдано

Министерством информации и коммуникаций
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области экономики, управления,
финансов, бухгалтерского учета и аудита

Подписной индекс – 76133

<https://doi.org/10.48081/JLLK6506>

Бас редакторы – главный редактор

Бегентаев М. М.
д.э.н., профессор

Заместитель главного редактора
Ответственный секретарь

Гребнев Л. С., *д.э.н., профессор*
Кофтанюк Н. В., доктор *PhD, доцент*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Никифорова Е. В.,	<i>д.э.н., профессор (Россия);</i>
Половинко В. С.,	<i>д.э.н., профессор (Россия);</i>
Алмаз Толымбек,	<i>доктор PhD, профессор (США);</i>
Мукина Г. С.,	<i>доктор PhD, доцент;</i>
Алтайбаева Ж. К.,	<i>д.э.н., доцент;</i>
Шокубаева З. Ж.	<i>(технический редактор).</i>

МАЗМҰНЫ

Азимова Ш. М., Иманбаева З. О.

Басқару есебін ұйымдастыру: отандық және шетелдік тәжірибе 6

Жаксылыкова А. М., Байманқұлов А. Т., Күзенбаев Б. А.

Кәсіпорындардың бизнес-процестерін талдау 15

**Жанат М, Сартова Р. Б., Дәуіт М, Нурбаева Г. Е.,
Салимжанова Б. Б.**

Тұрғын халықтың тұрмысының ахуалын бағалаудың
әлемдік тәжірибелері 25

Корабаев Б. С., Аманова Г. Д., Петровская М. В.

Қазіргі таңдағы өнеркәсіптік өндіріс экономикасының
экологиялық тұрақты дамуы мен зерттеу бағыттары 36

Кунязова С. К., Кунязов Е. К., Алдабергенова А. Р.

Павлодар аймағындағы адами капиталының қазіргі жай-күйін зерттеу 53

Мамонова И. В., Кофтанюк Н. В., Попп Л. А., Золотарёва С. В.

Қазақстан Республикасындағы еңбекақы – жаңа шындықтар
мен есептеу механизмдері 63

**Нурғалиева А. А., Мажитова А. Е., Бейсембина А. Н.,
Кенжетеева Г. К., Нурмағамбетова С. А.**

Ауылшаруашылықты дамытуда инвестиция көлемін көбейту арқылы
инновациялық механизмді енгізу жолдары 74

**Раисова А. Д., Баяндина Г. Д., Есмағзам В. Е., Медиева Г. Т.,
Хасенова С. М.**

Жоғары білім беру жүйесіндегі инновациялық басқарудың
ұйымдастыру механизмдері 85

**Сниткина В. В., Алтайбаева Ж. К., Богданова Е. А.,
Бейсембаева Г. К.**

Есеп жүйесі: түсінігі, жіктелуі, бағалау 91

Шамыратова Н. Ш.

Қырғыз Республикасындағы балалар кедейлігінің индикаторлары 102

Авторлар туралы ақпарат 116

Авторларға арналған ережелер.....127

Жарияланым этикасы.....140

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

СОДЕРЖАНИЕ

Азимова Ш. М., Иманбаева З. О. Организация управленческого учета: отечественный и зарубежный опыт	6
Жаксылыкова А. М., Байманкулов А. Т., Кузенбаев Б. А. Анализ бизнес-процессов предприятий	15
Жанат М., Сартова Р. Б., Дауит Ж., Нурбаева Г. Е., Салимжанова Б. Б. Мировая практика оценки уровня жизни населения	25
Корабаев Б. С., Аманова Г. Д., Петровская М. В. Экологически устойчивое развитие и направления исследований современной промышленно-производственной экономики	36
Кунязова С. К., Кунязов Е. К., Алдабергенова А. Р. Исследование современного состояния человеческого капитала в Павлодарском регионе	53
Мамонова И. В., Кофтанык Н. В., Попп Л. А., Золотарёва С. В. Заработная плата в Республике Казахстан – новые реалии и механизмы расчета	63
Нурғалиева А. А., Мажитова А. Е., Бейсембина А. Н., Кенжетаетева Г. К., Нурмагамбетова С. А. Развитие конкурентоспособного сельскохозяйственного производства	74
Раисова А. Д., Баяндина Г. Д., Есмагзам В. Е., Медиева Г. Т., Хасенова С. М. Организационные механизмы управления инновациями в системе высшего образования	85
Сниткина В. В., Алтайбаева Ж. К., Богданова Е. А., Бейсембаева Г. К. Учетная система: понятие, классификация, оценка	91
Шамыраторова Н. Ш. Индикаторы детской бедности в Кыргызской Республике	102
Сведения о авторах	116
Правила для авторов	127
Публикационная этика	140

CONTENT

Azimova Sh. M., Imanbayeva Z. O. Organization of management accounting: domestic and foreign experience	6
Zhaxylykova A. M., Baymankulov A. T., Kuzenbaev B. A. Analysis of business processes of enterprises	15
Zhanat M., Sartova R. B., Dauit Zh., Nurbayeva G. E., Salimzhanova B. B. World practice in assessing the level of living of the population	25
Korabayev B. S., Amanova G. D., Petrovskaya M. V. Ecologically sustainable development and research areas of modern industrial production economy	36
Kunязova S. K., Kunязov E. K., Aldabergenova A. R. Study of the current state of human capital in the Pavlodar region	53
Mamonova I. V., Koftanyuk N. V., Popp L. A., Zolotareva S. V. Wages in the republic of Kazakhstan - new realities and calculation mechanisms	63
Nurgaliev A. A., Mazhitova A. E., Beisembina A. N., Kenzhetaeva G. K., Nurmagambetova S. A. Development of competitive agricultural production	74
Raissova A. D., Bayandina G. D., Ismagzam V. E., Medieva G. T., Khasenova S. M. Organizational mechanisms of innovation management in the higher education system	85
Snitkina V. V., Altaibaeva Z. K., Bogdanova E. A., Beisembayeva G. K. Accounting system: concept, classification, assessment	91
Shamyratova N. Sh. Child poverty indicators in the Kyrgyz Republic	102
Information about the authors	116
Rules for authors	127
Publication ethics	140

<https://doi.org/10.48081/YWNY6135>

*Ш. М. Азимова¹, З. О. Иманбаева²

^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.,

БАСҚАРУ ЕСЕБІН ҰЙЫМДАСТЫРУ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Бұл мақалада экономикалық субъектіні жоспарлау, бақылау және басқару іс-әрекетін реттеу туралы мәліметтер ұсынылған.

Басқару есебі – бұл кәсіпорынның ішкі жүйесі, сондықтан оны құру туралы шешімді кәсіпорын басшылығы қабылдайды. Кәсіпорындардың заңды және экономикалық тәуелсіздігі қазіргі уақытқа тән, бұл оларға қызмет түрін, өндірілетін өнімнің ассортиментін таңдауға, өнімді сату бағаларын, оның тұтынушыларын анықтауға, алынған кірістерді болуға және т.б. мүмкіндік береді. Кәсіпорын басшылары үнемі әр түрлі басқарушылық шешімдер қабылдауы керек, олардың тиімділігі көбінесе осы жағдайда қолданылатын ақпараттың құрамымен, уақтылығымен және сенімділігімен анықталады. Ақпараттың қанағаттанарлықсыз жағдайының себептері, оның жеткіліксіздігі, сондықтан басқарушылық есепті ұйымдастыру қажеттілігі әдетте:

- қабылданған шешімдерге алдын-ала салыстырмалы талдау жүргізуге, шығындардың жоспарланған, экономикалық негізделген көрсеткіштерін есептеуге, қызмет нәтижелерін болжауға және перспективалық шешімдерді негіздеуге, нақты көрсеткіштердің жоспарланғаннан ауытқуларына талдау жүргізуге және олардың себептерін анықтауға мүмкіндік беретін кәсіпорын қызметін бюджеттеу тетігінің болмауы;

- шығындарды есепке алудың «ашық» жүйесінің болмауы, бұл олардың сенімді мөлшерін анықтауға ғана емес, сонымен қатар бақылауды жүзеге асыру үшін оларды түрлері, баптары, пайда болу орындары, тасымалдаушылары, жауапкершілік орталықтары бойынша талдауға мүмкіндік береді;

- Ішкі есептілік жүйесінің болмауы не жетілмегендігі;

- жекелеген қызмет түрлерінің, өнім түрлерінің рентабельділігін бағалау тетігінің болмауы;

- өндірістік бағдарламаны қалыптастыруға, баға белгілеуге, инвестицияларға және т.б. байланысты талдау жүргізу және басқарушылық шешімдер қабылдау әдістемелерінің болмауы;

- құрылымдық бөлімшелердің басшыларын шығындарды азайтуға және жеке құрылымдық бөлімшенің, сондай-ақ тұтастай Кәсіпорынның қызметінің тиімділігін арттыруға ынталандырудың тиімді әдістерінің болмауы.

Кілтті сөздер: басқару есебі, бухгалтерлік есеп, қаржылық есеп, кәсіпорын, кәсіпорын басшысы.

Кіріспе

Басқару есебін ұйымдастыру дегеніміз басқару есебінің объектілері туралы сенімді және уақтылы ақпарат алу үшін есеп процесін құрудың шарттары мен элементтерінің жүйесі деп түсініледі.

Басқару есебі кәсіпорынды басқару жүйесінің ажырамас бөлігі болғандықтан, тұтастай алғанда кәсіпорынды басқару жүйесінің тиімділігі көбінесе оның ұйымдастырылуы мен жұмыс істеуінің тиімділігіне байланысты болады.

Басқару есебінің жүйесін құру мәселесін кәсіпорын әкімшілігі шешеді. Оны оң шешкен кезде шығындарды жіктеу тәртібін, шығындар туындаған жерлер мен жауапкершілік орталықтарының егжей-тегжейлі дәрежесін, пайда болған жерлер мен жауапкершілік орталықтары бойынша шығындарды жоспарлау, есепке алу және бақылау тәртібін, ішкі есептілікті жасау және ұсыну тәртібін айқындау қажет.

Басқарушылық есеп оның кәсіпорынның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетіндей етіп, өндірістің техникалық ерекшеліктерін ескеретіндей етіп ұйымдастырылуы керек.

Басқарушылық есеп жүйесін құру туралы шешім қабылдаудағы ең қиын мәселе-оның қаржылық есептеумен өзара әрекеттесуі. Жоғарыда айтылғандай, қаржылық және басқарушылық есеп-бұл бірыңғай бухгалтерлік есеп жүйесінің екі ішкі жүйесі, онда қаржылық есеп негізінен қаржылық және коммерциялық қызметті басқаруға және сыртқы пайдаланушыларға, ал Басқару есебі өндірістік қызметті басқаруға және ішкі пайдаланушыларға арналған.

Материалдар мен әдістер

Шетелдік кәсіпорындарда жалпы бухгалтерлік есеп екіге бөлінеді- қаржылық және басқарушылық. Қаржылық бухгалтерияда элемент бойынша

ағымдағы шығыстар туралы, кірістер туралы, дебиторлық және кредиторлық берешек туралы және т.б. ақпарат жасалады. Басқару бухгалтериясы басқарушылық шешімдер қабылдау кезінде ұйым басшылығына пайдалы болатындай дәрежеде егжей-тегжейлі ұйымның шығыстары мен кірістері туралы деректерді жинақтайды.

Қаржылық және басқарушылық есепті жеке жүргізудің (өзара іс-қимылдың) екі нұсқасы болуы мүмкін. Олар бухгалтерлік есепті ұйымдастырудың интеграцияланған және автономды жүйелері деп аталады.

Біріктірілген жүйеде қаржылық және басқару бухгалтериясы бухгалтерлік есеп шоттарының бірыңғай жүйесін қолдана отырып жұмыс істейді.

Дербес есепке алу жүйесінде әрбір Бухгалтерия үшін бухгалтерлік есеп шоттарының өзіндік дербес жүйесі құрылады.

Осы нұсқалардың бірін таңдағанда кәсіпорынның ұйымдық құрылымы, оның қызмет түрі, өндіріс ерекшеліктері, экономикалық операциялардың көлемі және басқа факторлар ескерілуі керек. Сонымен қатар, Бірыңғай шоттар жүйесінде қаржылық және басқарушылық есепті ұйымдастыру әрқашан басқарушылық есеп қағидаттарының ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік бермейтінін есте ұстаған жөн. Басқару есебінің шоттарын оқшаулау кәсіпорынның басқарушы қызметкерлеріне ақпараттық қызмет көрсетуді жақсартуға мүмкіндік береді, өндірістік шығындар, өнімнің жекелеген түрлерінің рентабельділігі және т.б. туралы коммерциялық құпияны сақтауға жағдай жасайды, алайда қаржылық және басқарушылық есептің автономды жүйелерін пайдалану бухгалтерлік жұмыстың күрделілігін арттырады, ақпараттың қайталануын іс жүзінде сөзсіз етеді.

Біріктірілген бухгалтерлік есеп жүйесі, әдетте, шағын кәсіпорындарда, ал автономды жүйе орта және ірі кәсіпорындарда пайдалану үшін ұсынылады. Басқарушылық есеп жүйесін құру туралы шешім қабылдаудағы да, екі бухгалтерлік жүйенің өзара әрекеттесу нысанын анықтаудағы да маңызды фактор қабылданған шешімнің экономикалық тиімділігі болып табылады, яғни. Басқару есебін ұйымдастыруда компания қандай-да бір нысанда алатын пайдасы. Бухгалтерлік есепті ұйымдастырудың қабылданған басқару шешімдерінің сапасын жақсартуға және нәтижесінде оны жүзеге асыру шығындарынан асатын кіріс алуға мүмкіндік беретін нұсқасы экономикалық тұрғыдан тиімді деп саналуы керек.

Басқарушылық есепті жүргізумен қатар жүретін есептіліктің барлық түрлері талдау жүргізу үшін ақпарат көзі болып табылады. Бюджеттеуде қолданылатын есептермен синтезде олар үшін негіз болып табылады:

- шешім қабылдау;
- компанияның қаржылық жағдайын, оның төлем қабілеттілігі мен өтімділігін бағалау;
- болашақта даму динамикасын болжау;
- инвестициялық тартымдылық;
- тар буындарды анықтау және оларды жою үшін іс-шараларды қалыптастыру;
- жоспарларды түзеу;
- жоспарлардың орындалуын бақылау;
- шығындарды оңтайландыру;
- табысты ұтымды бөлу;
- қасалық алшақтықты болдырмау (қаражаттың ағымдағы тапшылығы);
- ресурстарды жүйелік басқару;
- тауарлық-материалдық қорлардың санын оңтайландыру;
- инвестициялық жобаларды іске асыру үшін меншікті қаражаттың жеткіліктілігін айқындау;
- жаңа технологияларды табысты енгізу және негізгі қорларды сатып алу үшін қарыз қаражатын тарту қажеттілігі;
- дамудың перспективалық бағыттарын айқындау;
- жалпы қаржылық қызметтің нәтижелерін жақсартуға бағытталған шараларды іске асыру.

Нәтижелер мен талқылау

Басқарушылық есептің негізгі мақсаты-кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттыру үшін резервтер табу. Басқару есебін автоматтандыру арқылы алынған барлық ақпаратты барлық деңгейдегі менеджерлер талап етуі керек, олар үшін экономикалық қызығушылық тудыруы керек және компанияның одан әрі оң дамуына ықпал ететін ұтымды шешімдер қабылдауға негіз болуы керек.

Бухгалтерлік есеппен салыстырғанда басқарушылық есеп әдістерінің кейбір мысалдары:

- бухгалтерлік есеп аясында бәсекелестердің сату көлемін ескерудің қажеті жоқ, компания менеджментін өз сатылымдарының үлесін көбейту туралы шешім қабылдаған кезде, бұл ақпаратты есепке алу қажет болады (басқару есебінің маркетингтік компоненті);
- бухгалтерлік есеп шеңберінде қоймалардағы ұяшықтар бойынша тауар-материалдық құндылықтардың орналасуын есепке алудың қажеті жоқ, логистика жұмысын оңтайландыру кезінде-бар (жинақтау жылдамдығын арттыру);

- бухгалтерлік есеп аясында шағымдардың саны мен мазмұнын ескерудің қажеті жоқ, бірақ бұл сапа менеджменті жүйесіндегі басқарушылық есепте қажет;

- бухгалтерлік есеп аясында смета бөлімі құрған сметалардың санын ескерудің қажеті жоқ; смета бөлімінің жүктелуін талдау және жоспарлау кезінде сіз онсыз жасай алмайсыз.

Басқарушылық есеп сыртқы (акционерлер мен кредиторлар, мемлекеттік органдар және т.б.) емес, ішкі пайдаланушылардың (өртүрлі деңгейдегі басқарушылардың) қажеттіліктеріне бағытталған, оларға жиналатын және ұсынылатын ақпарат ашық емес, коммерциялық құпияға жатады.

Басқару есебінің көрсеткіштері, бухгалтерлік есептен айырмашылығы, ақшалай да, заттай да болуы мүмкін. Сонымен қатар, олар сапалы және ықтималды бола алады және тек ағындар мен қорларды ғана емес, сонымен қатар сыртқы әлемнің оқиғалары мен жағдайларын да сипаттай алады, яғни Басқару есебі мүмкін шығындар мен нарықтың осы санаттағы тауарлармен қанығуын басқара алады.

Сондай-ақ, Басқару есебін бөлімшелер мен өнімдердің (қызметтердің) өзіндік құнын есептеуден ажырату керек.

Есептің екі түрінде де ұқсас принциптерді ажыратуға болады:

- есеп үздіксіздігі;
- өлшем бірліктерін жоспарлау және есепке алу үшін бірыңғай пайдалану;
- салыстырмалылық;
- толықтық;
- мазмұн басымдығының нысан алдындағы талабы;
- жүйелілік талабы;
- кезеңділігі;
- жеделдік;
- жеткіліктілік.

Басқарушылық есеп беру түрлері

Басқарушылық есептіліктің барлық түрлері белгісіздікті жойып, басқару функцияларын орындау үшін қажет объективті көріністі анықтауы керек. Сондықтан, мысалы, Басқару есебін автоматтандыру объективті деректер негізінде шешімдерді негіздеу үшін қажетті сипаттамалардың толық жиынтығына ие байланысты көрсеткіштер жүйесі болып табылады.

Басқарушылық есептіліктің барлық түрлерінің стандартты нысандары бар (есеп саясатының бекітілген ережелеріне сәйкес), бірақ олар компанияның деректерді ашу қажеттіліктеріне байланысты егжей-тегжейлі көрсетілуі мүмкін. Мысалы, әлеуетті сатып алушылардың санаттарын немесе

тауарлардың басым топтарын анықтау үшін бірқатар белгілер бойынша тауарлар номенклатурасы мен мақсатты сатып алушыларды жалпылауды қамтитын арнайы есеп пайдаланылуы мүмкін.

Нақты түсіндірілуі объектілердің пайдаланылуы мүмкін әр түрлі классификаторлар. Олардың түрлері мен саны компанияның қажеттіліктеріне қарай анықталады және әкімшілік есеп басқармасы қалыптастыратын басқару саясатының ережелерінде бекітіледі.

Қорытындылар

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біз басқару есебінің кәсіпорынның қызметіне тікелей әсер ететініне көз жеткіздік. Басқару есебі шешетін негізгі міндеттер-бұл сегменттер, бөлімшелер бойынша шығындарды талдау және бақылау, шығындарды есептеу, есепті кезеңнің шығындарын жоспарлау, компанияның нәтижелерін талдау және жоспарлау. Және де әр түрлі ұйымдар басқарушылық есеп мамандарына тиісті сертификаттар мен біліктіліктер береді, олардың ішінде: CIMA, ICMA, ICFM, CMA, Chartered Certified Accountant (ACCA), Chartered Accountant (CA), Certified Public Accountant (CPA), American Institute of Certified Public Accountants, CAP/CIPA.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Друри, К.** Управленческий и производственный учёт. Вводный курс. – М. : Юнити-Дана, 2016.
- 2 **Гущина, И. Э., Балакирева, Н. М.** Управленческий учет : основы теории и практики : Учеб. пособие. – М. : КНОРУС, 2004.
- 4 **Николаева, С. А.** Управленческий учет: Учеб. пособие. – М. : Ин-т проф. бухгалтеров России; Информационное агентство «ИПБ – БИНФА», 2002.
- 5 **Пашигорева, Г. И., Савченко, О. С.** Системы управленческого учета и анализа. – СПб. : Питер, 2002.
- 6 **Назарова, В. Л., Жапбарханова, М. С., Фурсов, Д. А., Фурсова, С. Д.** Басқару есебі. – 2005.
- 7 **Соколов, Я. В., Пятов, М. Л.** Бухгалтерский учет для руководителя
- 8 **Карпова, Т. П.** Основы управленческого учета. – 1997.
- 9 **Ажибаева, З. Н.** Аудит. – Алматы : «Экономика», 2004.
- 10 **Фридман, П.** Аудит : Контроль затрат и финансовых результатов при анализе качества продукции. – 1994.

REFERENCES

- 1 **Drýri, K.** Ýpravlencheskii i proizvodstvennyi ýchet. Vvodnyi kýrs. [Management and production accounting]. – Moscow : Iýniti-Dana, 2016.
- 2 **Gýina, I. E., Balakireva, N. M.** Ýpravlencheskii ýchet: osnovy teorii i praktiki: Ýcheb. posobie. [Management Accounting: Fundamentals of Theory and Practice] – Moscow : KNORÝS, 2004..
- 4 **Nikolaeva, S. A.** Ýpravlencheskii ýchet: Ýcheb. posobie. [Management Accounting] – Moscow : In-t prof. býhgalterov Rossi; Informatcionnoe agentstvo «IPB – BINFA», 2002.
- 5 **Pashigoreva, G. I., Savchenko, O. S.** Sistemy úpravlencheskogo ýcheta i analiza. [Management accounting and analysis systems] – St. Petersburg : Piter, 2002.
- 6 **Nazarova, B. L., Japbarhanova, M. S., Fýrsov, D. A., Fýrsova S. D.** Basqarý esebi [Management Accounting]. – 2005.
- 7 **Sokolov, Ia. V., Piatov, M. L.** Býhgalterskii ýchet dlia rýkovoditelia [Accounting for the head]/
- 8 **Karpova, T. P.** Osnovy úpravlencheskogo ýcheta [Fundamentals of Management Accounting] 1997
- 9 **Ajibaeva, Z. N.** Aýdit [Audit]. – Almaty : «Ekonomika», 2004.
- 10 **Fridman, P.** Aýdit: Kontrol zatrat i finansovyh rezýltatov pri analize kachestva prodýktsii [Control of costs and financial results in the analysis of product quality] – 1994/

Материал 13.09.21 баспаға түсті.

*Ш. М. Азимова¹, З. О. Иманбаева²

^{1,2}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актобе
Материал поступил в редакцию 13.09.21.

ОРГАНИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

В данной статье представлены данные по планированию, контролю и регулированию деятельности хозяйствующего субъекта.

Управленческий учет – это подсистема предприятия, поэтому решение о его создании принимает руководство предприятия. Для настоящего времени характерна юридическая и экономическая

самостоятельность предприятий, позволяющая им выбирать вид деятельности, ассортимент производимой продукции, определять цены реализации продукции, ее потребителей, распределять полученные доходы и др. Руководители предприятий должны постоянно принимать различные управленческие решения, эффективность которых во многом определяется составом, своевременностью и надежностью информации, используемой в данной ситуации. Причинами неудовлетворительного состояния информации, ее недостаточностью и, следовательно, необходимостью организации управленческого учета обычно являются:

- отсутствие механизма бюджетирования деятельности предприятия, позволяющего проводить предварительный сравнительный анализ принятых решений, рассчитывать планируемые, экономические показатели затрат, прогнозировать результаты деятельности и обосновывать перспективные решения, проводить анализ отклонений фактических показателей от запланированных и выявлять их причины;

- отсутствие «прозрачной» системы учета затрат, что позволяет не только определить их достоверные размеры, но и проанализировать их по видам, статьям, местам возникновения, перевозчикам, центрам ответственности для осуществления контроля;

- отсутствие или несовершенство системы внутренней отчетности;

- отсутствие механизма оценки рентабельности отдельных видов деятельности, видов продукции;

- отсутствие методик проведения анализа и принятия управленческих решений, связанных с формированием производственной программы, ценообразованием, инвестициями и др.;

- отсутствие эффективных методов стимулирования руководителей структурных подразделений к снижению затрат и повышению эффективности деятельности отдельного структурного подразделения, а также предприятия в целом.

Ключевые слова: управленческий учет, бухгалтерский учет, финансовый учет, предприятие, руководитель предприятия.

*Sh. M. Azimova¹, Z. O. Imanbayeva²

^{1,2}K. Zhubanov Aktobe Regional University,

Republic of Kazakhstan, Aktobe.

Material received on 13.09.21.

ORGANIZATION OF MANAGEMENT ACCOUNTING: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

This article presents data on the regulation of planning, control and management activities of an economic entity.

Management accounting is a subsystem of the enterprise, so the decision to create it is made by the management of the enterprise. Modern times are characterized by the legal and economic independence of enterprises, which allows them to choose the type of activity, the range of products produced, determine the sale prices of products, its consumers, distribute the income received, and so on. Managers of enterprises must constantly make various management decisions, the effectiveness of which is largely determined by the composition, timeliness and reliability of the information used in this case. The reasons for the unsatisfactory state of information, its insufficiency, and therefore the need to organize management reporting are usually:

- lack of a mechanism for budgeting the company's activities, which allows it to conduct a preliminary comparative analysis of decisions made, calculate planned, economically justified cost indicators, predict performance and justify future decisions, analyze deviations of actual indicators from the planned ones and identify their causes;

- the absence of a «transparent» cost accounting system, which allows not only to determine their reliable size, but also to analyze them by type, article, place of origin, carriers, and responsibility centers in order to exercise control;

- Lack or imperfection of the internal reporting system;

- lack of a mechanism for assessing the profitability of certain types of activities and products;

- lack of methods of analysis and management decision-making related to the formation of production programs, pricing, investments, etc. ;

- lack of effective methods of encouraging heads of structural divisions to reduce costs and improve the efficiency of the activities of an individual structural division, as well as the enterprise as a whole.

Key words: management accounting, accounting, financial accounting, enterprise, company director.

FTAMP 20.01.33

<https://doi.org/10.48081/CQYI5026>

***А. М. Жаксылыкова¹, А. Т. Байманқұлов², Б. А. Күзенбаев³**

^{1,2,3}А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРІН ТАЛДАУ

Мақалада бизнес-процесті талдаудың өзектілігі мен әсері әр бизнес бірлігінің операциялық жетілуіне қол жеткізу факторы ретінде қарастырылады. Ұйымның қолданыстағы бизнес-процестерін автоматтандыру мен оңтайландырудағы талдаудың мақсаттары мен ролі анықталды. Кәсіпорынның әр операциялық бірлігінің жұмысын жеделдетуге ықпал ететін құрал ретінде бизнес-процесті талдаудың мәні ашылды. Бизнес-процестерді талдау әдістерін талдау, Талдау түрін таңдаудың модельдеу мақсатына тәуелділігі анықталды.

*Қазіргі уақытта бізде бизнес-процестердің тиімділігі тұрғысынан кәсіпорынды талдауға арналған теориялық және практикалық зерттеулер туралы аз ақпарат бар, яғни бүгінде бизнес-процестерді талдаудың бірыңғай тәсілдері жоқ. **Теориялық маңыздылығы** бизнес-процестерді модельдеу кезінде талдау кезеңінің маңыздылығын негіздеу болып табылады. Талдау жүргізу кезінде бизнес-процестер тиімділігінің негізгі критерийлеріне бағалау белгіленеді: қорытынды өнімнің тиімділігі, соңғы өнімнің өзіндік құны, соңғы өнімді әзірлеу уақыты, соңғы өнімнің сапасы (стандарттарға, регламенттерге, ішкі құжаттарға тиістілік сапасы және т.б.). **Практикалық маңыздылығы** бизнес-процестердің тиімділігі критерийлерінің нәтижелілігін талдау және арттыру үшін модельдеу әдістері мен құралдарын пайдалану болып табылады.*

Кілтті сөздер: бизнес-процесс, бизнес-процестерді талдау, бизнес-процестерді автоматтандыру, бизнес-процестерді талдау түрлері, кәсіпорынды автоматтандыру, бизнес-процестердің тиімділігі, бизнес-процесті құру әдістері, бизнес-процесті модельдеу, BPM басқару тұжырымдамасы, процесті басқару.

Кіріспе

Бүгінде біз автоматтандырылған бизнес-процестерді пайдаланудың арқасында бизнес - индустрияның қарқынды даму динамикасын байқап отырмыз.

Бизнес-процесс-тұтынушылар үшін белгілі бір өнімді немесе қызметті құруға бағытталған өзара байланысты іс-шаралар немесе жұмыстар жиынтығы. BPM басқару тұжырымдамасы (ағылш. business process management) бизнес-процестерді кәсіпорынның маңызды ресурстары ретінде қарастырады және оларды басқаруды негізгі ұйымдастырушылық жүйелердің бірі ретінде қарастырады [1].

Егер ұйым жоғары өнімділікті, өнім сапасын, төмен шығындарды және мақсатты аудиторияның қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін тиімді технологиялық белсенді бизнес-процестердің дәлелденген жүйесі болса, ол функционалды тұрақты және бәсекеге қабілетті болып саналады [2].

Жоғарыдағы анықтамаларға сүйене отырып, кез-келген бизнес-процестің құрылымы кәсіпорынның құндылықтарын ашады деп қорытынды жасауға болады. Бизнес-процестерде ұйым қызметінің барлық үйлестірілуі сипатталатындықтан, Бұл бизнес – мақсатқа қол жеткізуге және табысты іске асыруға тікелей әсер етеді.

Кәсіпорынның пәндік аймағына қарамастан, жаңа бизнес – процесті жүзеге асырудағы маңызды кезең, қолданыстағы бизнес-процесті қайта құру немесе автоматтандыру талдау кезеңі, дәлірек айтқанда, талдаудың сапасы болып табылады.

Бизнесті талдау-бұл ұйымның құрылымын, саясатын және операцияларын түсіну, сондай-ақ ұйымға өз мақсаттарына жетуге мүмкіндік беретін шешімдерді ұсыну үшін мүдделі тараптар арасында байланыстырушы буын ретінде жұмыс істеу үшін қолданылатын міндеттер мен әдістер (әдістер) жиынтығы [3].

Бизнес-процестерді талдау – (БПТ) мыналарды қамтиды: графикалық схемалармен жұмыс, бизнес-процестер бойынша келіп түсетін барлық деректерді талдау, деректер көрсеткіштерін өлшеу, салыстырмалы талдау және тағы басқалар.

БПТ-дың барлық түрлері 2 негізгі түрге бөлінеді: сапалық және сандық.

Материалдар мен әдістер

Бүгінгі таңда бизнес-процестерді талдауда бірыңғай тәсілдер жоқ, сондықтан біз төменде қолданылатын әдістерді таңдау кезінде Бизнес-процестерді зерттеудің орындалуын сипаттаймыз. Әрбір тәсілді сипаттау таңдаудың дұрыстығын, нәтижелердің сенімділігі мен дәлелділігін

бағалауға мүмкіндік береді. Осы бөлімде келтірілген ақпараттың мәні, аталған әдістердің бірін таңдағанда, ұйым өздеріне қажет тәсілді алға қойған мақсаттары арқылы, жету қажет нәтижеге қарай және т.б. себептерге байланысты таңдай алуында.

Бұл біздің жоғарыда аталған гипотезамызды дәлелдейді, дәлірек айта кетсек, қазіргі уақытта бізде бизнес-процестердің тиімділігі тұрғысынан кәсіпорынды талдауға арналған теориялық және практикалық зерттеулер туралы аз ақпарат бар, яғни бүгінде бизнес-процестерді талдаудың бірыңғай тәсілдері жоқ.

Талдаулардың сапалы түрлері бизнес-процесс туралы толық және егжей-тегжейлі деректерді алуға бағытталған. Сапалық талдау мен сандық талдаудың айырмашылығы-сандық талдау сапалық эмпирикалық деректерді түсінуге негізделген кезде статистикалық өлшемдерге назар аударады.

Нәтижелер және талқылау

Бүгінгі күні өзекті болып табылатын талдамалық, жүйеленген материал ұсындық. Талдау нәтижелері оның кезеңдерін қадағалап, кәсіпорындардың бизнес-процестерін талдаудың таңдалған әдістерінің дұрыстығын бағалау үшін жеткілікті түрде толық сипаттауға тырыстық.

Мақалада келтірілген кәсіпорындардың бизнес-процестерінің талдауларын біз осы саладағы басқа зерттеушілердің алдыңғы жұмыстарымен салыстырдық.

БПТ-ны табысты жүргізу үшін оның сипаттамасын орындау және талдау әдістерін анықтау қажет.

SWOT талдау-кәсіпорын өзінің қызметінің күшті және әлсіз жақтарын, нарықтағы мүмкіндіктер мен қауіптерді анықтау үшін, яғни ұйымның барлық бөлімшелеріне әсер ететін барлық факторларды белгілеу үшін пайдаланатын Стратегиялық жоспарлау әдісі. Негізінен, талдаудың бұл түрі жобаны Стратегиялық жоспарлау үшін қолданылады және менеджмент пен маркетингтегі ең танымал талдау түрі болып табылады.

Процесс мәселелерін талдау-барлық қызметкерлерге сауалнама жүргізу арқылы анықталған кәсіпорынның проблемалық аймақтарын бөлу әдісі. Процесс мәселелерін талдау менеджерлердің назарын процестің белгілі бір бөліктеріне аударуға мүмкіндік береді және АВР-нің қарапайым түрі болып табылады. Анықталған проблемаларды талдау барысында кәсіпорынның бизнес-процестерін қайта құру жоспарын анықтауға болады. Сонымен қатар, бірнеше бизнес-процестерді қайта құру оңтайлы емес шешім болып табылады, сондықтан кәсіпорынның бизнес-процестерін саралау әдісі бар.

Процестерді саралау – бұл бизнес-процестердің сипаттамаларын тиімділік деңгейі мен кәсіпорын үшін маңыздылық деңгейіне қарай жіктеу әдісі. Жіктеуден кейін алдымен оңтайландыру процестері анықталады.

Айта кету керек, субъективті бағалауға негізделген сапалы талдаулар толық талдаудың алдын-ала кезеңдерінде жасалады, яғни талдаудың жоғарыда аталған түрлері модельдеу және оңтайландыру кезеңдерінен бұрын болады. Бұл әдістер сандық БПТ-мен салыстырғанда шамамен және кейде толық емес болып табылады. Алайда, олар тез, икемді және оңай орындалады, сонымен қатар үлкен ресурстарды қажет етпейді.

БПТ түрлері процестің графикалық сызбаларын визуалды сапалы талдау бизнес-процестерді сипаттау нәтижесін білдіреді-әртүрлі белгілерде орындалған графикалық схемалар. Белгілеу – диаграммаларды немесе бизнес-процестің сызбаларын модельдеуде қолданылатын белгілер.

Бұл әдіс өндірістік қызмет кезеңдерінің графикалық бейнесін зерттеуден тұрады. Әдістің шектеулері бар: көлемді процесті бір схемамен сипаттау мүмкін емес, ал схеманы модельдеудегі күтпеген қателер талдауды тиімсіз етеді.

Талаптарға қатысты процестің жай-күйін талдау – бизнес-процестің заңнамалық және нормативтік актілерге сәйкестігіне қанша талдауға болатындығын анықтайтын әдіс. Қазіргі уақытта бизнес процестеріне қойылатын талаптарды реттейтін арнайы стандарттар жоқ [4].

Көрсеткіштерді өлшеу және талдау – бұл бизнес – процесті индикаторлар тобымен сипаттауға мүмкіндік беретін әдіс: процесс, процесс өнімі, процестің тұтынушыларының қанағаттануы. Көрсеткіштер-бұл процестің шығындарын, өнімнің көлемін, клиенттердің қанағаттану дәрежесін сипаттайтын сандық шамалар.

Бизнес-процестердің техникалық көрсеткіштері туралы айтатын болсақ, бизнес – процестердің абсолютті көрсеткіштеріне қарағанда бірнеше бизнес – процестердің салыстырмалы көрсеткіштерінің ақпараттылығын атап өткен жөн. Бизнес-процестердің маңызды көрсеткіштерінің бірі құндық көрсеткіштер болып табылады [5].

Айта кету керек, егер шығындар мен уақыт көрсеткіштері әртүрлі бизнес-процестер үшін бірдей болса, онда сапа көрсеткіштері айтарлықтай ерекшеленеді және әр бизнес-процесс үшін олар жеке болады.

Процесті модельдеу-бұл ұйымның талданған қызметі осы әрекетті модельдейтін модельге ауыстырылатындығына негізделген зерттеу әдісі. Бұл әдіс бизнес-процестің мақсатын тұжырымдауға, міндеттерді қалыптастыруға және іске асырылғанға дейін барлық қадамдардан дәйекті өтуге мүмкіндік береді. Модельдеуді талдаудың артықшылықтары: процесті қысқа мерзімде

шығару, ағымдағы бизнес-процесті тоқтатудың қажеті жоқ, кемшіліктері: модельденген модельдеу процесі нақты нәтиже беретініне кепілдік жоқ.

ABC талдау сату арттыру мақсатында кейіннен осы ақпаратты пайдалану үшін тауарлар, шикізат және басқа да маңызды ресурстарды іріктеу болып табылады [6].

ABC талдауы кәсіпорын ресурстарын олардың маңыздылығы бойынша жіктеуге мүмкіндік береді (кәсіпорынның барлық бизнес-процестері А, В, С топтарына бөлінеді), сондықтан талдау рационализация әдістерінің бірі болып табылады. ABC талдауының артықшылығы-оны кез-келген кәсіпорынның қызметінде қолдануға болады. Осы әдісті қолдана отырып, жұмысты қысқа мерзімде жақсарту шығындарды азайтуға, басқарушылық қателіктерді анықтауға және уақытында жедел шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

БПТ түрлерін зерделеу кезінде БПТ түрін таңдаудың бизнес-процесті модельдеу мақсатына тәуелділігі анықталды [7].

Модель-бизнес-процестердің мәтіндік, символдық, кестелік немесе графикалық көрінісі және олардың логикалық байланысы. Бизнес-үдерістердің моделі екі күйде қолданылады: қалай бар (as is) – кәсіпорын қызметінің ағымдағы жай-күйі және қалай болуы тиіс (to be) – өзгерістер енгізілгеннен кейін қызметтің болашақ жай-күйі.

Бизнес-процесті модельдеу – бұл процесс элементтерін (деректер, әрекеттер, оқиғалар және басқалар) қолдана отырып, бизнес-процестің логикалық сипаттамасы [8].

Бизнес-процесті модельдеудің мақсаттары:

- процестің сипаттамасы, өз кезегінде, БПТ түрі мысалы, талаптарға қатысты процестің жай-күйін талдау;
- процесті нормалау, БПТ түрі мысалы, процестің жай-күйін талаптарға қатысты талдау немесе процесті саралау;
- кәсіпорынның басқару құрылымын оңтайландыру (БПТ түрі мысалы, процесс проблемаларын талдау);
- процесті реинжинирингтеу (БПТ түрі, мысалы, бизнес-қажеттіліктерді талдау) және т.б.

Кәсіпорынның бизнес-процестерін талдау және модельдеу – бұл қызметті жақсартудың, шығындарды азайтудың және сәтті дамудың тиімді құралы [9]. Алайда, қорытынды мақсаттарға сәтті қол жеткізу үшін Сіз кәсіпорынның қызметіне, оның ұйымдастырушылық құрылымына, өзара әрекеттесудің шектеулері мен тәуелділігіне, сыртқы интеграциялық жүйелермен жұмыс істеуге, өнімділікті талдауға, салыстырмалы талдауға және басқаларға уақтылы және егжей-тегжейлі талдау жасай білуіңіз

керек. Нақты талдаудан кейін ғана кәсіпорынның бизнес-процестерін онтайландыруға, автоматтандыруға немесе жобалауға кірісуге болады.

Қорытынды

Мақалада бизнес-процесті талдаудың өзектілігі мен әсері әр бизнес бірлігінің операциялық жетілуіне қол жеткізу факторы ретінде қарастырылды. Ұйымның қолданыстағы бизнес-процестерін автоматтандыру мен онтайландырудағы талдаудың мақсаттары мен рөлі анықталды. Кәсіпорынның әр операциялық бірлігінің жұмысын жеделдетуге ықпал ететін құрал ретінде бизнес-процесті талдаудың мәні ашылды.

Модельдеу көмегімен біз кез-келген бизнес-процесті сипаттай аламыз, онда олардың орындалуы басқару жүйелерінде болады.

It - технологиялар мен экономиканың қарқынды дамуы жағдайында бизнес-процестерді басқаруға арналған түрлі жүйелер пайда болды (мысалы, Comindware Business Application Platform, Bitrix24, ELMA, Camunda BPM және басқалары), қызметті ұйымдастыруға процестік тәсіл белсенді қолданылады.

Автоматтандыру бүгінде бизнестің барлық салаларын қамтиды. Бизнес-процестерді онтайландыру және автоматтандыру бөлімшелер арасындағы өзара іс - қимыл тиімділігін және кәсіпорынның басқарылуын арттыру әдісі ретінде қолданылады.

Бизнес-процестерді енгізу – бұл көп уақытты қажет ететін, циклдік процесс, ол бірнеше кезеңнен тұрады: бизнес-процесті сол қалпында сипаттау, бизнес-процесті онтайландыруды талдау, бизнес-процесті модельдеу, іске асыру және бақылау [10].

Процесті талдау бизнес-процесті енгізгенге дейін және одан кейін жүргізіледі. Бұл кезең қажетті өзгерістерді, құралдар мен ресурстарды бағалауға мүмкіндік береді.

Талдау және мониторинг (бақылау) жүргізбестен, бизнес-процесс күтілетін нәтиже бермейді және қажетті түзетулерді уақтылы енгізеді.

Кәсіпорынның нарықтағы бәсекелестік жағдайы үшін бизнес-процестерді басқаруды енгізу қазіргі уақытта ең жақсы шешім болып табылады. Бұл адам факторының әсерін азайтуға, сәйкестендіруді бағалау және процесті оны ұйымдастыру мен жетілдірудің негізі ретінде ұсыну үшін жүйелі түрде мәліметтер алуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Википедия [Электронды ресурс]. – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D1%81>

2 **Репин, В. В.** Процессный подход к управлению. Моделирование бизнес-процессов / В.В.Репин, В.Г. Елиферов – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 544 с.

3 ВАВОК v2.0 ссылка на источник [Электронды ресурс]. – <https://analytics.infozone.pro/category/babok/babok-v-2/>

4 **Владимир Репин, Виталий Елиферов.** Методики анализа бизнес-процессов [Электронды ресурс]. – <https://www.cfin.ru/management/controlling/fsa/bp.shtml>

5 **Емцева, Е. Д., Солодухин, К. С., Кучерова, С. В.** Моделирование и анализ бизнес-процессов [Текст] : учебное пособие / авт.-сост. Е. Д. Емцева, К. С. Солодухин, С. В. Кучерова. – Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2013. – 76 с. [Электронды ресурс]. – <https://sci-book.com/biznes-protsestov-analiz/izmerenie-analiz-pokazateley-35110.html>

6 **Руслан Миланович.** Статья. ABC-анализ ассортимента : что это, преимущества и недостатки, как проводят, пример. [Электронды ресурс]. – <https://zaochnik.com/spravochnik/marketing/osnovy-reklamy/chto-takoe-abc-analiz-assortimenta/>

7 **Виноградова, Е. В.** Особенности бизнес-процессов управления торговыми предприятиями // Вестник Донецкого государственного университета экономики и торговли им. М. Туган-Барановского, 2012

8 **Репин, В. В.** Бизнес-процессы компании. Построение, анализ, регламентация, 2007.

9 **Зиньков, И. О.** Автоматизация управления, 2006.

10 **Дашков, Л. П., Памбухчиянц, В. К.** Коммерция и технология торговли. 2-е издание. – М. : Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 2010.

REFERENCES

1 Vikipediya [Wikipedia] [Electronic resource]. – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D1%81>

2 **Repin, V. V.** Processnyj podhod k upravleniyu. Modelirovanie biznes-processov [Process approach to management. Modeling of business processes] / V. V. Repin, V. G. Eliferov. – Moscow : Mann, Ivanov and Ferber, 2013. – 544 p.

3 BABOK v2.0 ссылка на источник [BABOK v2.0 link to the source] <https://analytics.infozone.pro/category/babok/babok-v-2/>

4 **Vladimir Repin, Vitalij Eliferov.** Metodiki analiza biznes-processov [Methods of business process analysis] [Electronic resource]. – <https://www.cfin.ru/management/controlling/fsa/bp.shtml>

5 **Emceva, E. D., Soloduhin, K. S., Kucherova, S. V.** Modelirovanie i analiz biznes-processov [modeling and analysis of business processes] [Text] : Textbook / author-comp. E. D. Emtseva, K. S. Solodukhin, S. V. Kucherova. – Vladivostok : Publishing House of VSUES, 2013. – 76 p. [Electronic resource]. – <https://sci-book.com/biznes-protsesov-analiz/izmerenie-analiz-pokazateley-35110.html>

6 **Ruslan Milanovich.** Stat'ya. ABC-analiz assortimenta: chto eto, preimushchestva i nedostatki, kak provodyat, primer. [Article. ABC-assortment analysis: what it is, advantages and disadvantages, how it is carried out, an example.] [Electronic resource]. – <https://zaochnik.com/spravochnik/marketing/osnovy-reklamy/chto-takoe-abc-analiz-assortimenta/>

7 **Vinogradova, E. V.** Osobennosti biznes-processov upravleniya torgovymi predpriyatiyami [Features of business processes of management of commercial enterprises] // Bulletin of Donetsk State University of Economics and Trade named after M. Tugan-Baranovsky, 2012.

8 **Repin, V. V.** Biznes-processy kompanii. Postroenie, analiz, reglamentaciya [Business processes of the company. Construction, analysis, regulation] – 2007.

9 **Zin'kov, I. O.** Avtomatizaciya upravleniya [Automation of management]. – 2006.

10 **Dashkov, L. P., Pambuhchiyanc, V. K.** Kommerciya i tekhnologiya torgovli [Commerce and technology of trade]. 2nd edition. – Moscow : Information and Implementation Center «MarketingM», 2010.

Материал 13.09.21 баспаға түсті.

*А. М. Жаксылыкова¹, А. Т. Байманкулов², Б. А. Кузенбаев³

^{1,2,3}Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Республика Казахстан, г. Костанай.
Материал поступил в редакцию 13.09.21.

АНАЛИЗ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье рассматривается актуальность и влияние анализа бизнес-процесса как фактора достижения операционного совершенства каждой единицы бизнеса. Определены цели и роль анализа в автоматизации и оптимизации существующих бизнес-процессов организации. Раскрыта сущность анализа бизнес-процесса как инструмента, побуждающего ускорение работы каждой операционной единицы предприятия. Приведен анализ методов анализа бизнес-процессов, выявлена зависимость выбора вида анализа от цели моделирования.

В настоящее время мы имеем малую информацию о теоретических и практических исследованиях, посвященных анализу предприятия на предмет эффективности выполнения бизнес-процессов, то есть единых подходов к анализу бизнес-процессов на сегодня не существует. Теоретическая значимость заключается в обосновании значимости этапа анализ при моделировании бизнес-процессов. Во время проведения анализа устанавливается оценка основных критериев эффективности бизнес-процессов: результативность конечного продукта, стоимость конечного продукта, время разработки конечного продукта, качество конечного продукта (качество принадлежности к стандартам, регламентам, внутренним документам и т.д.). Практическая значимость заключается в использовании методов и инструментариев моделирования для анализа и повышения результативности критериев эффективности бизнес-процессов.

Ключевые слова: бизнес-процесс, анализ бизнес-процессов, автоматизация бизнес-процессов, виды анализа бизнес-процессов, автоматизация предприятия, эффективность бизнес-процессов, методы построения бизнес-процесса, моделирование бизнес-процесса, концепция управления BPM, управление процессом.

*А. М. Zhaxylykova¹, А. Т. Baymankulov², В. А. Kuzenbaev³

^{1,2,3}Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Republic of Kazakhstan, Kostanay.
Material received on 13.09.21.

The article considers the relevance and impact of business process analysis as a factor in achieving operational maturity of each business unit. The goals and role of analysis in automating and optimizing existing business processes of the organization are determined. The essence of business process analysis as a tool that contributes to the acceleration of the work of each operating unit of the enterprise is revealed. Analysis of methods for analyzing business processes, the dependence of the choice of the type of analysis on the purpose of modeling is determined.

Currently, we have little information about theoretical and practical research on the analysis of the enterprise in terms of the effectiveness of business processes, that is, today there are no unified approaches to the analysis of business processes. The theoretical significance is to justify the importance of the analysis stage in Business Process Modeling. When conducting the analysis, an assessment of the main criteria for the effectiveness of business processes is established: the effectiveness of the final product, the cost of the final product, the time of development of the final product, the quality of the final product (the quality of belonging to standards, regulations, internal documents, etc.). The practical significance is the use of modeling methods and tools to analyze and improve the effectiveness of business process performance criteria.

Keywords: business process, business process analysis, business process automation, types of business process analysis, enterprise automation, efficiency of business processes, methods of building a business process, business process modeling, BPM management concept, process management.

<https://doi.org/10.48081/ZLJY4893>

***М. Жанат¹, Р. Б. Сартова², Ж. Дәуім³, Г. Е. Нурбаева⁴,
Б. Б. Салимжанова⁵**

^{1,2,3,4,5}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ТҰРҒЫН ХАЛЫҚТЫҢ ТҰРМЫСЫНЫҢ АХУАЛЫН БАҒАЛАУДЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Бұл мақалада әлемдік тәжірибедегі халықтың тұрмысының ахуалын интегральдық көрсеткіштердің негізінде қорытындылап анықтауға бағытталған бағалаудың алуан түрлі әдістемелері және олардың өзіндік ерекшеліктері, артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Атап айтқанда, Р. Веесон, Е. Грошен, Дж. Вильсон, У. Нордхауз, Дж. Тобин, Г. Хофстеде секілді ғалымдардың осы тақырыптағы едәуір танымал жекелеген ғылыми еңбектері, халықтың тұрмысының ахуалын, деңгейін, сапасын анықтауға бағытталған жекелеген елдерде, түрлі ұйымдарда қолданылатын БҰҰ-ның «Адами әлуэттің дамуы индексі» әдістемесі, «Еуропалық одақта өмір сапасын бағалау» әдістемесі, «Бүкіл әлемдік бақыттылық индексі» әдістемесі, «The Legatum Institute» зерттеу орталығының әлем елдерінің көркеюі индексі әдістемесі, «International living» журналының өмір сапасы индексі әдістемесі, «Economist Intelligence Unit» зерттеу орталығының өмір сапасы индексі әдістемесі, «Mercer компаниясының өмір сапасы бойынша рейтингі» әдістемесі, Канадалық өмір сапасын анықтау әдістемесі, «Қазақстандық «Қолданбалы экономиканы зерттеу орталығы» зерттеу орталығының халықтың өмір сапасын өлшеу» әдістемесі секілді танымал әдістемелері сараланады.

Зерттеу барысында аталмыш әдістемелердің әлемдік деңгейде халықтың тұрмысын бағалау, зерттеу жұмыстарында түрлі деңгейде қолданылып жүргенімен, әрқайсысының белгілі дәрежедегі жетістіктерімен қатар, өзіндік және ортақ кемшіліктерін анықтап көрсетеміз.

Кілтті сөздер: тұрғын халықтың тұрмыс деңгейі, өмір сапасы, тұрмыс деңгейінің интегральдық көрсеткіштері, HDI, Happy planet index.

Кіріспе

Адамның тұлға ретінде өсіп-жетілуіне ең негізгі ықпал етуші фактор – сол адам өмір сүретін қоғамның, тұлғаның жай-күйі, тұрмыс-тіршілігі. Тұрғын халықтың тұрмыс деңгейі неғұрлым жоғары болса, аталмыш әлеуметтік субъектінің де өсіп-өркендеуі соғұрлым жоғары дәрежеге көтерілері хақ. Тұрмыс деңгейі неғұрлым жоғары болуы үшін пәрменді мемлекеттік саясат қажет. Мұндай саясаттың тұжырымы айқын, ықпал ету тетіктері жүйелі жұмыс істей алатын болуы тиіс [1].

Тұрғын халықтың тұрмысының деңгейін көтеруге бағытталған мемлекеттік әлеуметтік саясатты айқындап, оны жүзеге асыру үшін ең алдымен елдің әлеуметтік өмірі және оның даму серпіндері ғылыми негізде объективті бағаланып, талдануы тиіс.

Жалпы мемлекеттің, қоғамның әл-ауқаттылығы, халықтың тұрмысы тақырыптарына әлемнің атақты ғалымдары А. Бергсон, А. Маслоу, А. Пигу, А. Смит, В. Майер, В. Парето, Д. Рикардо, Дж. М. Кейнс, Дж. Роулз, Дж. Хикс, И. Бентам, К. Джини, М. Лоренц, М. Нассбаум, Н. Калдор, Р. Ноузик, С. Брю, С. Фишер, У. Джевонс, Ф. Котлер, Э. Энгель және т.б. өз еңбектерін арнаған.

Сонымен қатар, өткен ғасырдың орта тұсынан бастап халықтың тұрмысы ахуалын, сапасын, деңгейін нақтылы бағалау талпыныстары әлемдік деңгейде туындап, қалыптаса бастады. Мұндай үрдістердің бастауында болған А. Кемпбелл, А. Сен, В. Роджерс, Дж. Найт, К. Гриффин, П. Таунсенд, С. Утни, Ф. Конверс, Ф. Хайек, Ф. Эндрюс секілді атақты ғалымдар, халықтың әл-ауқаттылығын, өмірінің сапасын, тұрмысының деңгейлерін анықтау әдістемелерінің қалыптасып, дамуына зор үлестерін қосты.

Сондай-ақ, қазіргі уақытта осы бағытта бірқатар халықаралық ұйымдар өз зерттеулер жүргізіп отыр. Олар өздерінің мұндай зерттеулерінде халықтың өмірінің сапасын, әл-ауқаттылығын, тұрмысы ахуалдарын интегральдық көрсеткіштер негізінде анықтауға бағытталған түрлі әдістемелерді қолданады.

Материалдар және әдістер

Өткен ғасырдың 2-жартысынан БҰҰ-ның, ірі зерттеу орталықтарының зерттеулерімен қатар, жекелеген ғалымдар да халықтың тұрмыс деңгейі көрсеткіштерінің спецификалық-қолданбалы жүйесін және интегральдық

көрсеткіштерін құрастыру жұмыстарын жүргізіп келеді. Атап айтсақ, 1970 жылдары америкалық ғалымдар Р. Веесон мен Е. Грошэн «АҚШ-тың үлкен қалаларындағы өмір сапасының өрістері» үлгісін құрастырды [2]. Бұл үлгі табыстарды, жұмыссыздықты, кедейшілікті, білімді, баспанамен қамтамасыздандыруды, физикалық және психикалық денсаулықты, ауаның ластануын, қоғамдық тәртіпті, бірлестіктер мәселелерін, тұрғындардың басқаруға қатысуларын, адамдардың қоғамға жат қылықтарын (deviant behavior) сипаттайтын көрсеткіштердің 14 блогынан тұрды. Ал, американдық ғалым Дж. Вильсон америкалық 50 штаттың тұрғын халықтарының өмірі сапаларындағы айырмашылықтарды анықтау мақсатында 72 әлеуметтік көрсеткіштердің факторлық талдауын жасады [3]. Оның өмір сапасы үлгісі индивидуальды статус, теңдік, білім, экономикалық өсу, технологиялық өзгерістер, ауылшаруашылығы, тұрмыс жағдайлары, денсаулық және әлеуметтік қауіпсіздік секілді 9 блоктан құралды.

Бұдан бері тұрмыс деңгейінің, өмір сапасының көрсеткіштері жүйесі үнемі интегральдық көрсеткіштермен толықтырылып келеді. Атақты америкалық ғалымдар У. Нордхауз [4] бен Дж. Тобин [5] экономикалық әл-ауқаттылық өлшемдері көрсеткіштерін даярлаумен 30 жыл бойы айналысты. Олар әзірлеген көрсеткіштер тобы әл-ауқаттылық деңгейіне қатыссыз ІЖӨ-нің факторларынан ажыратылуы және ІЖӨ-де есепке алынбайтын, бірақ әл-ауқаттылық деңгейіне ықпал етін факторларды қосу негізінде есептелетін көрсеткіштерден тұрады.

1995 жылы Г. Хофстеде [6] зерттеулері негізінде экономикалық тіршіліктің 20 аспектісін қамтыған шынайы прогресс индексі ұсынылды. Аталмыш көрсеткіштер жүйесі ІЖӨ көрсеткіштерінде бейнеленбейтін, табыстардың бөлінуі, үйшаруашылықтарымен өздерінің тұтынулары үшін өндірілетін игіліктер құны, балаларды әлеуметтік-экономикалық күтулермен байланысты туындайтын қызметтер құны, қоғамдық бастаулар негізінде орындалатын қызметтер құны, қылмыстық деңгейдің әл-ауқаттылыққа әсері, қоршаған ортаның ластануы, табиғи ресурстардың қысқаруы және т.б. көрсеткіштерден құралды.

Сондай-ақ, қазіргі уақытта осы бағытта бірқатар халықаралық ұйымдар өз зерттеулерін жүргізіп отыр. Олар өздерінің зерттеулерінде халықтың өмірінің сапасын, әл-ауқаттылығын, тұрмысы ахуалдарын интегральдық көрсеткіштер негізінде анықтауға бағытталған түрлі әдістемелерді қолданады. Мұндай әдістемелердің ішінен әлем елдерінде тұрғын халықтың тұрмысының түрлі аспектілерін бағалау, деңгейлерін анықтау және алынған мәліметтер негізінде оларды салыстыру мақсаттарында БҰҰ-ның Даму Бағдарламасы шеңберінде қолданылатын «Адами әлуаттін дамуы

индексі» әдістемесін, Еуропалық одақта өмір сапасын бағалау мақсатында қолданыста жүрген «Еуропалық одақта өмір сапасын бағалау» әдістемесін, әлемнің түрлі елдеріндегі адамдардың әл-ауқаттылығы мен ондағы қоршаған ортаның жағдайын анықтау мақсатында қолданылатын «Бүкіл әлемдік бақыттылық индексі» әдістемесін, әл-ауқаттылық және көркеюі тұрғысынан алғандағы әлем елдерінің жетістіктерін бағалау мақсатында қолданылатын «The Legatum Institute» зерттеу орталығының әлем елдерінің көркеюі индексі әдістемесін, әлем елдерінде өмір сапасын бағалау мақсатында қолданылатын «International living» журналының өмір сапасы индексі әдістемесін, елдегі өмірді субъективті бағалау бойынша зерттеу нәтижелерін осы елдердегі өмір сапасының объективті детерминанттарымен байланыстыра отырып анықтауға негізделген «Economist Intelligence Unit» зерттеу орталығының өмір сапасы индексі әдістемесін, адами ресурстар саласындағы «Mercer» халықаралық консалтингтік компаниясымен өмір сапасы бойынша жіктелген қалалардың рейтингтерінің салыстыруларын жүргізу мақсатында қолданылатын «Mercer компаниясының өмір сапасы бойынша рейтингі» әдістемесін атап айтуға болады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жалпы алғанда, тұрмыс деңгейі – қоғамның және оның мүшелерінің физиологиялық, материалдық, рухани және әлеуметтік қажеттіліктерінің дамуы деңгейін, олардың қанағаттандырылу дәрежесін және аталмыш қажеттіліктердің қанағаттандырылуына және дамуына алғышарттарды бейнелейтін кешенді әлеуметтік-экономикалық категория. Ол тамаққа, киімге, баспанаға, көлікке, білімге, денсаулық сақтауға, мәдениетке, өнерге, демалысқа, қауіпсіздікке, еркіндікке және т.б. игіліктер (қызметтер мен тауарлар) мен бейигіліктерге деген қажеттіліктерінің қанағаттандырылуының құрамдарымен және мөлшерлерімен анықталады [7].

Халықтың тұрмысының деңгейін және өмірінің сапасын нақтылы қорытынды интегральдық көрсеткіштерге (индекстерге) қорытып анықтауға бағытталған әдістемелер мен олардың негізіндегі зерттеу жұмыстары әлемдік деңгейде өткен ғасырдың соңына ала ғана пайда бола бастады. Атап айтсақ, қазіргі уақытта аталмыш бағытта бірқатар халықаралық ұйымдар зерттеулер жүргізіп отыр. Олар өздерінің мұндай зерттеулерінде халықтың тұрмысы ахуалын интегральдық көрсеткіштер негізінде қорытынды анықтауға бағытталған түрлі әдістемелерді қолданады.

Мұндай әдістемелердің қатарынан келесілерді ажыратып атауға болады:

1) Адами әлуаттың дамуы индексі (АӘДИ) әдістемесі. Аталмыш индекс әлем елдерінің тұрмыстары деңгейлерін анықтау және салыстыру мақсаттарында БҰҰ-ның Даму Бағдарламасы шеңберінде 1990 жылы

Махбуб-уль-Хактың жетекшілігімен әзірленді. АӘДИ күтілетін өмірдің ұзақтығы индексі, білім индексі, жалпы ұлттық табыс индексі, әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктер есебімен түзетілген адами даму индексі, гендерлік теңсіздік индексі және көп шамалы кедейлік индекстері секілді 5 индекс бойынша есептеледі [8];

2) Еуропалық одақта өмір сапасын бағалау әдістемесі. Әдістемені Өмір және еңбек шарттарын жақсарту бойынша Еуропа қоры (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Eurofound) әзірлеген. Әдістеме бойынша 2003 жылдан зерттеулер жүргізіледі. Зерттеуде еуропалық елдердегі өмірдің негізгі салаларындағы өмір сапасының сипаттамаларын қамтитын экономикалық жағдай, тұрғынүй және қоршаған орта, жұмыспен қамтылу, білім және машықтар, үйшаруашылықтарының құрылымы және отбасылық қатынастар, жұмыс және жеке өмір арасындағы теңгерім, денсаулық және денсаулық сақтау, субъективтік саулық, қоғамның қабылданатын сапасы көрсеткіштері қарастырылды [9];

3) Бүкіләлемдік бақыттылық индексі (Happy planet index) әдістемесі. Аталмыш индекс әлемнің түрлі елдеріндегі адамдардың әл-ауқаттылығы мен қоршаған ортаның жағдайын бейнелейді. Әдістеме Британдық «New Economics Foundation» зерттеу орталығымен 2006 жылы ұсынылған. Индексті есептеуде адамдардың өміріне субъективті қанағаттануы, күтілетін өмір ұзақтығы және адамның табиғатқа әсер етуі («ecological footprint») индекстері қолданылады. Негізгі ерекшелігі индекс мәнінің неғұрлым үлкен болуы, елдің өз азаматтарының әл-ауқатты өмір сүруі үшін соғұрлым аз ресурс жұмсайтындығын білдіреді [10];

4) «The Legatum Institute» зерттеу орталығының әлем елдерінің көркеюі индексі (The legatum prosperity index) әдістемесі. Бұл әл-ауқаттылық және көркеюі тұрғысынан алғандағы әлем елдерінің жетістіктерін бағалайтын әдістеме. Британдық «The Legatum Institute» зерттеу орталығымен 2006 жылдан қолданыста. Зерттеудің мақсаты – қоғамның әл-ауқаттылығы және жаһандық ауқымды оның дамуын зерттеу. Индекс 8 категорияға біріктірілген, қоғамдық өмірдің түрлі қырларын және қоғамдық әл-ауқаттылық параметрлерін бейнелейтін 79 көрсеткіштен құралған [11];

5) «International living» журналының өмір сапасы индексі әдістемесі. Әдістеме негізінде «International Living» журналы 2009 жылдан әлем елдерінде өмір сапасын бағалауды жүргізеді. Индекс өзіне өмір сүру құны, мәдениет және бос уақыт, экономика, қоршаған орта, еркіндік деңгейі, денсаулық сақтау, инфрақұрылым, тәуекел және қауіпсіздік, климат секілді 9 субиндексті енгізеді [12];

6) «Economist Intelligence Unit» зерттеу орталығының өмір сапасы индексі әдістемесі. Аталмыш индекс Economist Intelligence Unit компаниясымен 2005 жылы әзірленген. Ол елдегі өмірді субъективті бағалау бойынша зерттеу нәтижелерін осы елдердегі өмір сапасының объективті детерминанттарымен байланыстыра отырып анықтауға негізделген. Зерттеуде денсаулық, отбасылық өмір, қоғамдық өмір, материалдық аухаттылық, саяси тұрақтылық және қауіпсіздік, климат және география, жұмысқа кепілдік, саяси еркіндік, гендерлік теңестік секілді 9 көрсеткіш қолданылады. Зерттеу нәтижелері «The Economist» журналында жарияланады [13];

7) Mercer компаниясының өмір сапасы бойынша рейтингі әдістемесі. Адами ресурстар саласындағы «Mercer» халықаралық консалтингтік компаниясы өмір сапасы бойынша жіктелген қалалардың рейтингтері салыстыруларын жүргізеді. Қолданатын зерттеу әдістемесі саяси-әлеуметтік орта, экономикалық көрсеткіштер, белгілі бір шектеулердің болуы, денсаулық сақтау жүйесінің сапасы, білім беру жүйесінің сапасы, баспанаға қолжетімділік және құны, мәдени өмір, климат және табиғи катаклизмдер болу мүмкіндігі секілді 10 санатқа топтастырылған 39 көрсеткішке негізделеді [14];

8) Канадалық өмір сапасын анықтау әдістемесі. Халықтың өмірі сапасын анықтау Канада халқының денсаулығын нығайту орталығымен жүргізіледі. Қазіргі уақытта Орталықтың өмір сапасын анықтау жұмыстары өзіне әлемнің 110-нан астам елдерін қамтиды. Мұнда бірыңғай синтетикалық көрсеткіштерді есептеу үшін салыстырмалы және маңызды ауқымдарда өлшенетін факторлардың әрбірінің үлес салмақтары белгіленген. Өмір сапасын бағалау 11 бөлімнен тұратын нақтылы жұмыс істеу, рөлдік қызмет, дене ауруы, жалпы денсаулық, тіршілік қабілеті, әлеуметтік жұмыс істеу, эмоционалдық жай-күйі және психикалық денсаулық секілді 8 топқа топтастырылған сауалнамалар көмегімен жүзеге асырады [15].

Қорытынды

Мұндай алуан түрлі әлемдік деңгейдегі әдістемелердің барлығына қарамастан, тұрмыс деңгейін анықтау әлі толық шешілмеген мәселе. Өйткені, тұрмыс деңгейі – аймақтың тұрғын халқының физиологиялық, материалдық, рухани, әлеуметтік және басқа да сан алуан қажеттіліктерінің қанағаттандырылуы дәрежесін бейнелейтін көрсеткіштер кешенімен қорытылып, анықталатын әлеуметтік-экономикалық категория. Демек, оны анықтауда халықтың тұрмысы ахуалдарын жан-жақты сипаттайтын мейлінше көп көрсеткіштер қамтылуы және халықтың тұрмыс деңгейі сол көрсеткіштердің негізінде қорытылып, анықталуы тиіс.

Жоғарыда аталған әдістемелер әлемдік деңгейде халықтың тұрмысын бағалау, зерттеу жұмыстарында қолданылып жүргенімен, әдістемелердің әрқайсысының өзіндік және барлығына ортақ атап өтерліктей бірқатар кемшіліктері бар. Атап айтқанда, жеке-жеке алғанда «Адами әлуаттің дамуы индексі» (АӘДИ) әдістемесінің әлем елдеріндегі тұрмыс деңгейлерін зерттеуде елдердегі тұрмыстық ахуалдарды сипаттаушы көрсеткіштердің өте аз қамтылуы, экологиялық, қауіпсіздік және т.б. мүмкіндіктер мәселелерін қарастырмауы, «Еуропалық одақта өмір сапасын бағалау» әдістемесінің тек еуропалық елдердің тұрмысы ахуалдарын зерттеуі, «Бүкіләлемдік бақыттылық индексі» (Happy planet index) әдістемесінің экологиялық басым бағытталуы, «The Legatum Institute» зерттеу орталығының Әлем елдерінің көркеюі индексі» (The legatum prosperity index) әдістемесінің әл-аухаттылық (табыстар) мәселесіне баса назар аударуы, экологиялық, демографиялық, саяси мүмкіндіктер мәселелерін қарастырмауы, «International living» журналының Өмір сапасы индексі» әдістемесінің өмір сүрудің америкалық-еуропалық стандарттарына ғана негізделуі мәселесі, «Economist Intelligence Unit» зерттеу орталығының өмір сапасы индексі» әдістемесінің денсаулық сақтау, демографиялық және т.б. мүмкіндіктер мәселелерін терең қарастырмауы, «Mercer компаниясының өмір сапасы бойынша рейтингі» әдістемесінің халықтың тұрмысы ахуалын емес, аймақтағы (қаладағы) шетелдік жұмысшының тұрмысына қолайлылықтарды ғана зерттеуі, «Қазақстандық «Қолданбалы экономиканы зерттеу орталығы» зерттеу орталығының халықтың өмір сапасын өлшеу» әдістемесінің демографиялық, қауіпсіздік, саяси мүмкіндіктер мәселелеріне енжар қарауы секілді мәселелері олардың басты кемшіліктері болып саналады.

Ал, жалпы алғанда, тұрмыстық ахуалды зерттеулерде бұлардың «Адами әлуаттің дамуы индексі» әдістемесінен басқасының барлығының дерлік субъективтік сипатты болып келуі олардың ортақ кемшіліктері болып табылады.

Аталмыш индекстердің әрқайсысы жеке-жеке елдегі тұрмыстық ахуалды бағалауда маңызды көрсеткіштер болғанымен, олардың елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы деңгейін, халықтың тұрмыс деңгейін жан-жақты барлық қырларынан сипаттауға толық қауқарлы болмайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 «Gylym ordasy» RМК Ortalyk gylymi kitaphcana saity // nblib.library.kz. [Электронды ресурсы]. – URL: <http://nblib.library.kz/elib/Sait/> Диссертация/Жанат Мырзабек/Janat.pdf. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

2 **Beeson, Patricia and Groshen, E.** Components of City-Size Wage Differentials, 1973–1988 // *Economic Review*, Federal Bank of Cleveland, 1991: 4. [Электронды ресурс]. – <https://www.clevelandfed.org/research/review/1991/91-q4-beeson.pdf>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

3 **Wilson, W. J.** The Bridge over the Racial Divide: Rising Inequality and Coalition Politics. – Berkeley : University of California Press; 1999. [Электронды ресурс]. – <http://scholar.harvard.edu/wwilson/publications/bridge-over-racial-divide-rising-inequality-and-coalition-politics>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

4 **Nordhaus, W. and Tobin, J.** Is growth obsolete?. Columbia University Press, New York. 1972. [Электронды ресурс]. – <http://cowles.econ.yale.edu/P/cp/p03b/p0398a.pdf>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

5 **Tobin, James** «Money and Income: Post Hoc Ergo Propter Hoc?» *Quarterly Journal of Economics*. – 84 (2). 1970. P. 301–317. [Электронды ресурс]. – <http://pascal.iseg.utl.pt/~mabreu/mtm/doc/CopiaAula1%20Tobin%201970.pdf>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

6 **Geert Hofstede** Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, 2nd Edition. 596 pages. Thousand Oaks CA : Sage Publications, 2001, hardcover, ISBN 0-8039-7323-3; 2003, paperback, ISBN 0-8039-7324-1. [Электронды ресурс]. – <http://www.amazon.com/Cultures-Consequences-Comparing-Institutions-Organizations/dp/0803973241/ref>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

7 **Zhanat, M.** Methodology of determining the level of living // *Life Science Journal*. – 2013. – № 10 (8s). – P. 431–441.

8 Human Development Reports сайты. [Электронды ресурс]. – <http://hdr.undp.org/>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

9 European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions сайты. [Электронды ресурс]. – <http://www.eurofound.europa.eu/>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

10 New economics foundation сайты. Happy Planet Индекс. [Электронды ресурс]. – <http://www.happyplanetindex.org/>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

11 The Legatum Institute сайты. Legatum Prosperity Index. [Электронды ресурс]. – <http://www.prosperity.com/>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

12 International Living сайты. Quality of Life Index. [Электронды ресурс]. – <http://internationalliving.com/>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

13 The Economist сайты. The Economist Intelligence Unit. [Электронды ресурс]. – <http://www.eiu.com/>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

14 Mercer сайты. Mercer's Quality of Living ranking highlights – Global. [Электронды ресурс]. – <http://www.mercer.com/qualityofliving>. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

15 University of Toronto. the Quality of Life Research Unit. [Электронды ресурс]. – http://www.utoronto.ca/qol/qol_model.htm. (Өтініш берген күні: 22.12.2021).

REFERENCES

1 «Gylym ordasy» RMK Ortalyk gylymi kitaphcana saity. nlib.library.kz. [Electronic resource]. – http://nlib.library.kz/elib/Sait/Disertasii/Janat_Myrzabek/Janat.pdf. (Accessed: 22.12.2021).

2 **Beeson, Patricia and Groshen, E.** Components of City-Size Wage Differentials, 1973–1988 // *Economic Review*, Federal Bank of Cleveland, 1991 [Electronic resource]. – <https://www.clevelandfed.org/research/review/1991/91-q4-beeson.pdf>. (Accessed 22.12.2021).

3 **Wilson, W. J.** The Bridge over the Racial Divide : Rising Inequality and Coalition Politics. – Berkeley : University of California Press, 1999. [Electronic resource]. – <http://scholar.harvard.edu/wwilson/publications/bridge-over-racial-divide-rising-inequality-and-coalition-politics>. (Accessed 22.12.2021).

4 **Nordhaus, W. and Tobin, J.** 1972. Is growth obsolete?. Columbia University Press, New York, [Electronic resource]. – <http://cowles.econ.yale.edu/P/cp/p03b/p0398a.pdf>. (Accessed 22.12.2021).

5 **Tobin, James** «Money and Income: Post Hoc Ergo Propter Hoc?» *Quarterly Journal of Economics*, 84 (2). 1970. P. 301–317. [Electronic resource]. – <http://pascal.iseg.utl.pt/~mabreu/mtm/doc/CopiaAula1%20Tobin%201970.pdf>. (Accessed 22.12.2021).

6 Geert Hofstede: Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, 2nd Edition. 596 pages. Thousand Oaks CA : Sage Publications, 2001, hardcover, ISBN 0-8039-7323-3; 2003, paperback, ISBN 0-8039-7324-1. [Electronic resource]. – <http://www.amazon.com/Cultures-Consequences-Comparing-Institutions-Organizations/dp/0803973241/ref>. (Accessed 22.12.2021).

7 **Zhanat, M.** Methodology of determining the level of living // *Life Science Journal*. – 2013. – № 10 (8s). – P. 431–441.

8 Human Development Reports saity. [Electronic resource]. – <http://hdr.undp.org/>. (Accessed 22.12.2021).

9 European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions saity. [Electronic resource]. – <http://www.eurofound.europa.eu/>. (Accessed 22.12.2021).

10 New economics foundation saity. Happy Planet Индекс. [Electronic resource]. – <http://www.happyplanetindex.org/>. (Accessed 22.12.2021).

11 The Legatum Institute saity. Legatum Prosperity Index. [Electronic resource]. – <http://www.prosperity.com/>. (Accessed 22.12.2021).

12 International Living saity. Quality of Life Index. [Electronic resource]. – <http://internationalliving.com/>. (Accessed 22.12.2021).

13 The Economist saity. The Economist Intelligence Unit. [Electronic resource]. – <http://www.eiu.com/>. (Accessed 22.12.2021).

14 Mercer saity. Mercer's Quality of Living ranking highlights – Global. [Electronic resource]. – <http://www.mercer.com/qualityofliving>. (Accessed 22.12.2021).

15 University of Toronto. the Quality of Life Research Unit. [Electronic resource]. – http://www.utoronto.ca/qol/qol_model.htm. (Accessed 22.12.2021).

Материал 13.09.21 баспаға түсті.

*М. Жаанат¹, Р. Б. Сартова², Ж. Дәуіт³, Г. Е. Нурбаева⁴,

Б. Б. Салимжанова⁵

^{1,2,3,4,5}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 13.09.21.

МИРОВАЯ ПРАКТИКА ОЦЕНКИ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

В данной статье рассматриваются различные методологии в мировой практике, которые направлены на определение уровня жизни населения на основе интегральных показателей и их особенности, преимущества и недостатки. Проанализированы в частности, некоторые отдельные известные научные работы по этой теме таких ученых, как Р. Беeson, Е. Грошен, Дж. Вильсон, У. Нордхауз, Дж. Тобин, Г. Хофстеде и популярные методологии, применяемые в разных странах и организациях, направленные на определение условий жизни, уровня и качества жизни, такие как «Индекс человеческого развития», методология «Оценка качества жизни в Европейском Союзе», методология «Мировой индекс счастья», методология «Индекса процветания стран мира исследовательского центра «The Legatum Institute»», методология индекса качества жизни журнала «International living», методология индекса качества жизни исследовательского центра «Economist Intelligence Unit», методология «Рейтинг по качеству жизни компании Mercer», Канадская методология определения качества жизни, методология «Измерение качества жизни населения Казахстанского исследовательского центра «Научный центр прикладной экономики».

В ходе исследования мы выявляем специфические и общие недостатки каждой из этих методологий, наряду с определенной степенью успешности, хотя они используются на разных уровнях при оценке уровня жизни населения на глобальном уровне.

Ключевые слова: уровень жизни населения, качество жизни, интегральные показатели уровня жизни населения, HDI, Happy planet index

*М. Zhanat¹, R. B. Sartova², Zh. Dauit³, G. E. Nurbayeva⁴, B. B. Salimzhanova⁵

^{1,2,3,4,5}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.09.21.

WORLD PRACTICE IN ASSESSING THE LEVEL OF LIVING OF THE POPULATION

The article discusses various methodologies, which are aimed at determining the level of living of the population based on integral indicators and their features, advantages and disadvantages in world practice. In particular, some well-known scientific works on this topic by such scientists as P. Beeson, E. Groschen, J. Wilson, W. Nordhaus, J. Tobin, G. Hofstede and popular methodologies used in different countries and organizations aimed at determining living conditions, level and quality of life, such as the «Human Development Index» methodology, «Assessing the quality of life in the European Union» methodology, «World Happiness Index» methodology, «Prosperity Index of the countries of the world» methodology of the research center «The Legatum Institute», the quality of life index of the journal «International living» methodology, the quality of life index of the research center «Economist Intelligence Unit» methodology, the «Ranking on the quality of life of the Mercer company» methodology, Canadian methodology for determining the quality of life, «Measuring the quality of life of the population» methodology of the Kazakhstan Research Center «Scientific Center of Applied Economics».

In the course of study, we identify specific and common shortcomings of each of these methodologies, along with a certain degree of success, although they are used at different levels when assessing the level of living of the population on a global scale.

Keywords: the level of living of the population, the quality of life, the integral indicators of the level of living of the population, HDI, Happy planet index.

<https://doi.org/10.48081/UUSO7351>

*Б. С. Корабаев¹, Г. Д. Аманова², М. В. Петровская³

^{1,2,3}Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ӨНЕРКӘСІПТІК ӨНДІРІС ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ МЕН ЗЕРТТЕУ БАҒЫТТАРЫ

Экологиялық проблемаларды шешу жылының әлеуметтік-экономикалық мәселелерін жан-жақты зерделеу мүмкін емес, яғни Президенттің жолдауында атап көрсетілгендей, экологиялық шығындарды есепке алмай, өнеркәсіптегі экономикалық тұрақсыздыққа алып келеді. Осылайша, тұрақты даму концепциясы өнеркәсіптің тиімді тұрақты дамуының тұжырымдамасына айналады, оның негізінде аналитикалық үлгілерді, экономикалық тиімді дамуды қамтамасыз ету әдістерін әзірлеу, қоршаған ортаға ең аз әсер ететін үнемді іс-шараларды әзірлеу және оның негізінде тұрақты даму аспектілері жүзеге асырылады. Бұл ретте жалпы және әртүрлі деңгейдегі әлеуметтік-экономикалық жүйелердің тиімділігін бағалауға байланысты мәселелер оларды, әсіресе макро және микродеңгейлерде интегралды көрсеткіштерді қалыптастыру тұрғысынан толықтыруды және нақтылауды талап етеді. Экономикалық тиімділікті экономикалық жүйенің өнімділігі ретінде анықтау және оны оның жұмыс істеуінің пайдалы түпкілікті нәтижелері мен жұмсалған ресурстардың арақатынасы ретінде көрсету әдеттегідей. Макродеңгейде жүйенің тиімділігі қоғамның түпкілікті қажеттіліктерін (материалдық, әлеуметтік, өмір сапасы) қанағаттандыру дәрежесімен, микродеңгейде - пайдалы нәтиженің шығындарға қатынасымен бағаланады. өндірістік процестің факторлары. Алайда өнеркәсіптік компаниялар деңгейінде жүйенің тиімділігі «қоғамның түпкілікті қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі» критерийіне сәйкес келмейді, бұл өндірістік процестің факторларының толық емес қатысуымен түсіндіріледі, атап

айтқанда: экологиялық бір, өндірістің экономикалық тиімділігін бағалауда. Осы себепті микродеңгейде экономикалық тиімділікті анықтауда экономикалық пайда мен шығындардың шамасын толық бағалау міндеті одан әрі зерттеуді қажет етеді, әсіресе өндірісті тұрақты дамыту және экологиялық жасылдандыру моделіне көшу, бұл оның технологиялық құрылымын өзгертуді талап етеді.

Кілтті сөздер: өнеркәсіп, экологиялық проблемалар, экологиялық шығындар, экологиялық аспект, қазіргі экономикалық даму, табиғи ресурстар, аналитикалық модельдер, тұрақты даму.

Кіріспе

Экономикалық тәжірибеде тұрақты даму тұжырымдамасы ең танымал болып қала береді. Оның шеңберінде энергия мен ресурстарды үнемдеу саясаты әлеуметтік-экономикалық жүйелердегі өсіп келе жатқан экологиялық мәселелерді шешудің ең тиімді жолы ретінде қарастырылады. Алайда, Қазақстанда ресурстарды үнемдеу, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, қоршаған ортаны қорғау проблемалары, әсіресе, экономикалық өсуді қамтамасыз ету және экономиканы құрылымдық қайта құру мәселелерін шешу кезінде басымдыққа ие емес. Соңғы онжылдықтарда біздің елімізде және бүкіл әлемде қоршаған ортаны қорғау проблемаларына назар үнемі артуда, белгілі бір аумақтардағы экологиялық проблемаларды шешу үшін нақты қадамдар жасалды, бірақ экологиялық жағдайдың ауырлығы төмендеген жоқ.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы – Еліміздегі экология мәселесі басты назарда болуға тиіс. Әсіресе, ауаның тазалығы айрықша маңызды. Дүние жүзі өнеркәсіп пен экономиканы экологиялық тазартуға бет бұрды. Қазір бұл – әншейін сөз емес, салық, баж және техникалық реттеу шаралары сияқты нақты шешімдер. Біз одан тыс қала алмаймыз. Мұндай шешімдер экспорт, инвестиция және технология трансферті арқылы елімізге тікелей әсер етеді. Шын мәнінде, бұл – Қазақстанның орнықты дамуы мәселесі. Сондықтан мен 2060 жылға қарай көміртегінен арылу міндетін жүктеп отырмын. Бұл бағытта өте байыппен жұмыс істеу керек. Кең-байтақ еліміздің тұрғындар саны да, экономикасы да өсіп келеді. Өсім сапалы болу үшін қуат көздері қажет. Көмір дәуірі біртіндеп келмесе кетіп бара жатқан заманда жаңғыртылатын энергияға қоса, біз сенімді базалық қуат көздерін ойластыруға тиіспіз. Қазақстанда 2030 жылға қарай электр қуатының тапшылығы пайда болады. Әлемдік тәжірибеге қарасақ, мұның ең оңтайлы шешімі – бейбіт атом. Бұл – күрделі мәселе. Сондықтан қауесетке сеніп, эмоцияға берілмей, оны барынша

тиімді шешуіміз керек. Үкімет пен «Самұрық-Қазына» бір жылдың ішінде Қазақстанда қауіпсіз әрі экологиялық таза атом энергетикасын дамыту мүмкіндігін зерттеуге тиіс. Бұл мәселеге инженерлік саланы дамыту және атом саласындағы білікті инженер мамандардың жаңа буынын қалыптастыру мүмкіндігі тұрғысынан да қарау қажет. «Жасыл» сутегі өндірісі, жалпы сутегі энергетикасы – болашағы зор бағыттар. Үкіметке осы мәселе бойынша да ұсыныс әзірлеуді тапсырамын [1].

Қажетті әл-ауқат деңгейін қамтамасыз ететін және экожүйелердің тұрақты жұмыс істеуін бұзбайтын әлеуметтік-экономикалық даму жолдарын таңдау оның қазіргі заманғы жағдайында қалыптасқан «Тұрақты даму» (тұрақты даму немесе шектеулі даму) тұжырымдамасымен анықталады. 1992 жылы Рио-де-Жанейрода өткен саммитте әлемдік қауымдастық қалыптастырды. Мұндағы тұрақтылық аспектісі, біріншіден, экономикалық өсімге деген қажеттілікті қанағаттандыратындай, екіншіден, қоршаған ортаның сақталуын және белгілі бір жағдайларда ұдайы өндірісін қамтамасыз ететіндей, үшіншіден, болашақ ұрпаққа қазіргі және экономикалық мүмкіндіктерді сақтайтындай етіп жүзеге асырылуы керек.

Тұрақты даму аспектісін іске асыру келесі негізгі қағидаларға негізделуі керек [3]:

- даму процесін тек дәстүрлі экстенсивті экономикалық көрсеткіштерге бағыттаудың мүмкін еместігі;
- қоршаған ортаны қорғау даму процесінің бір бөлігіне айналуы керек және оны тұрақты дамудан бөлек қарастыруға болмайды;
- пайданы барынша арттыруға ұмтылу, яғни дамудың тиімді жолы ғана деп, дамудың басымдықты ынталандыруы деп санауға болмайды;
- қоршаған ортаның өзгеруін ескере отырып, нарықтық жүйелерде мемлекеттің рөлі артуы керек;
- кейбір елдерде және әлеуметтік топтарда өмір сүру деңгейін төмендетуге бағытталған;
- қарулы қақтығыстардың алдын алу және оқшаулау;
- тұрақты даму қазіргі және, ең бастысы, болашақ ұрпақтың экономикалық, экологиялық және әлеуметтік (экономикалық-экологиялық-әлеуметтік) даму қажеттіліктерін үйлесімді түрде қанағаттандыруы керек, яғни шикізатты ұтымды пайдаланумен, оның ішінде қайталама шикізатты, өнеркәсіптік өндіріс пен тұтыну қалдықтарын шаруашылық айналымына кеңінен тартумен қатар, экономикада қолданылатын қалпына келмейтін ресурстарды кезең-кезеңмен ауыстыруды жүзеге асыру қажет [7, 8].

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеу барысында деректерді топтау және жинақтау әдістері қолданылды, салыстырмалы, факторлық, құрылымдық және функционалдық талдау әдістері қолданылды; критерийлерді, жиынтық және ішінара көрсеткіштерді әзірлеу кезінде конъюгаттық әсерлерді есепке алу әдісі, «шығын-пайда», графикалық және аналитикалық әдістер және т.б.

Нәтижелер мен пікірталас

Экономикалық жүйенің деңгейіне және оған нәтижелер мен шығындардың барлық элементтерін әдіснамалық мағынада қосудың толықтығына байланысты әсердің шамасын анықтау мәселелері шешілмеген күйінде қалып отыр. Осыған байланысты әсердің мөлшерін анықтайтын факторлардың бүкіл кешенін және олардың «ресурстар – өндіріс – тұтыну» тізбегі бойынша өзгеру салдарын, оның ішінде әлеуметтік және экологиялық құрамдас бөліктерді зерттеу қалыптасу көздерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Әсер ету, оны бағалаудың объективтілігін арттыру, өндіріс тиімділігін бағалауға экологиялық-экономикалық тәсілді бейімдеу. Проблеманың әдіснамалық өңделуінің толық болмауы, оның өзектілігі зерттеу бағытын, тақырыбын, мақсат-міндеттерін қоюды анықтады.

Қазіргі «өндірісші» экономика өнім өндіреді деп есептелетіндіктен, К. С. Лосевтің пікірінше, ол «гипер иемденушіге» айналды және қалдықтардан басқа ештеңе шығармайды, қалпына келтірілмейтін және жаңартылатын ресурстарды тегін тартып алады, енді жергілікті емес, әлемдік ауқымда. Сондықтан «жаңартылатын ресурстар» ұғымы енді оның әдеттегі мазмұнына сәйкес келмейді, өйткені соңғы онжылдықтарда жаңартылатын ресурстар бұрынғы сапасы мен саны бойынша жаңаруды тоқтатты. Бұл толықтай атмосфералық ауаға, тұщы суға, жер ресурстарына қатысты, ол «қоршаған орта сапасы» түсінігіне кіреді және молекулалық деңгейден жаһандық деңгейге дейінгі барлық деңгейлерде өмірді тұрақтандырушы доминанттарды анықтайды.

Осылайша, экономиканың тұрақты дамуы осы дамудың табиғи негізін бұзбауы керек, яғни қоршаған ортаның тұрақты сипаттамалары (атмосфераның температурасы мен химиялық құрамы, жер үсті сулары, табиғи экожүйелердің өнімділігі, топырақ және т.б.) және биосфералық константалар. Мұндай тұрақтылық биосфераның қасиеті болып табылатын белгілі бір механизмдермен қамтамасыз етіледі [15].

Орташа В. И. Бірақ мұндай реттеушілік потенциалдың шегі бар, одан тыс ол енді сыртқы әсерлердің орнын толтырмайды және өзін-өзі күйрете бастайды.

Сонымен бірге реттеу тетіктерінің бұзылу процесі уақыт өте аз әсерлердің орнын толтыруды тоқтатқан кезде оң кері байланыспен сипатталады. Осылайша, ресурстарды пайдаланудың шектері, биосфераға, табиғи ортаға рұқсат етілген әсер анықталуы керек, олардың асып кетуі экологиялық апатқа әкелетіні анық. Бірқатар ғалымдардың пікірінше, адамзат қауымдастығы қоршаған ортаға әсер етудің рұқсат етілген шегінен өткенін немесе ең болмағанда жеткенін атап өткен жөн [1, 3, 15,16, 17].

Сонымен қатар, барлық сарапшылар экологиялық шектеулерге қол жеткізуді мойындай бермейді. Экологиялық шектеулер олар шартты деп түсіндіріледі және табиғи орта сапасының нашарлауы емес, қажетті ресурстардың көзделгеннен асып кетуі түрінде көрінеді (1-кесте).

Кесте 1 – Табиғи ресурстардың кейбір түрлерінің шектері

Ресурс түрлері	Ресурстық құны, миллиард тонна	Ресурстар қорының өзгеруі
Энергоресурстар		
Мұнай	270–290	Жылдық тұтыну 3 млрд тонна. Акция 30 жыл.
Табиғи газ	270–290	Жылдық тұтыну 1250 млрд м ³ құрайды. Қор 30–35 жыл.
Көмір	10125	Жылдық тұтыну ~5 млрд тонна. Қор ~ жүздеген жылдар.
	38400	Жылдық тұтыну ~ 40 млн.т.
Шымтезек	150 (көміртегі үшін)	Жылдық жинақтау ~210 млн.т.
Атмосфера құрамының элементтері		
O ₂		Кірістер мен шығыстар балансы теріс. Шамамен 1000 рет. Соңғы 100 жылда O ₂ концентрациясы төмендеді 20,948 %-дан 20,946 %-ға (кейбір мәліметтер бойынша 20,6 %-ға дейін)

CO ₂		CO ₂ концентрациясы стандартқа қатысты жыл сайын 0,3 %-ға артады. 100 жыл бойы CO ₂ концентрациясы 14-16 %-ға өсті. Жылдық эмиссия ~40 млрд тонна.
SO ₂		Жылдық эмиссия ~90 млн.т.
NOx		Жылдық эмиссия ~82 млн.т.

Жоғарыда айтылғандардан тұрақты даму үшін келесі шарттарды орындау қажет екендігі шығады:

- тұтынудың өсуін шектеу;
- жинақталған қалдықтардың айтарлықтай азаюы және ағымдағы өнеркәсіптік өндіріс пен тұтыну қалдықтарының өсуі;
- қалпына келмейтін табиғи ресурстарды, әсіресе энергияны пайдалануды шектеу;
- ғылымды, мәдениетті дамыту, биосфералық құндылықтарды мәдениетке енгізу;
- табиғатты сақтайтын технологияларды жедел дамыту;
- ақпараттық жүйелерді, ақпараттық технологияларды, білім технологияларын дамыту.

Белгілі болғандай, әлемдік энергия тұтыну бүгінде рұқсат етілген (шекті) деңгейден 10 есе асып түседі. Бұл ретте Қазақстан рұқсат етілген деңгейден 7 есе, дамыған елдерде 50 есе көп энергия тұтынады. Бұл жаһандық қайшылықты еңсеру дамыған және дамушы елдердің (бірінен соң бірін бөлек немесе жүйелі түрде) өзін-өзі қамтамасыз ететін, экологиялық қолайлы табиғатты басқаруға, тиімді тұрақты дамуға көшуімен мүмкін [5, 6].

Қазіргі экономикалық дамудың келеңсіз жақтары екі негізгі факторға байланысты. Біріншіден, пайдаланылған энергия мен заттардың биосфераға таралуы және таралуы арқылы табиғи ортаның ластануына, табиғи экожүйелердің бұзылуына әкеледі. Ал шығын ауқымы экономиканың табиғи ресурстарды пайдалануының өсуіне қарай ұлғаяды. Екіншіден, экономиканың энергетикалық құрамдас бөлігі болып табылатын энергия тұтынудың қарқынды өсуі прогрессивті дамудың баяулауына әкеледі, энергия деңгейі мен қоғамның құрылымы арасындағы сәйкессіздікке байланысты [5, 10].

Заманауи энергетиканы дамыту шығындары бақыланатын (шектелген) тұрақты дамуға көшу есебінен өтелуі мүмкін. Мұндай көшу экстенсивтіден интенсивтіге және интенсивтіден экологиялық тұрақты дамуға өтуді білдіреді. Экстенсивті даму кезінде экономиканың ілгерілеуі қоғамдық өнім

бірлігіне энергия шығындарын төмендетпейтін энергияның өсуі негізінде, интенсивті дамуымен – энергия шығындарының төмендеуімен жүзеге асырылады. Жоғарыда аталған дамудың экологиялық емес түрлері прогресті қоғамда жинақталған материалдық байлықтың, оның ішінде ұлғаюы ретінде анықтайды.

Экологиялық даму материалдық игіліктердің салыстырмалы тұрақталуымен ілгерілеуді білдіреді, өйткені материалдық игіліктердің шегі табиғи ресурстардың шектеулілігімен, сарқылуымен, энергия мен ресурстарды пайдалану шегінің болуымен анықталады. Осылайша, қарқынды даму экологиялық тұрақты дамудың өтпелі кезеңі болып табылады. Жалпы антропогендік жүктеме табиғи ортаның немесе жекелеген аумақтардың өзін-өзі сауықтыру әлеуетінен аспайтынын болжайтын, әлеуметтік өнім бірлігіне энергия шығындарын азайтудан бастап энергия шығындарын барынша азайтуға, біркелкі, теңгерімді табиғатты басқаруға дейін.

Табиғатты теңгерімді пайдалану, қоғам мен табиғаттың теңгерімді өзара әрекеттесу мәселелерін шешуге соңғы онжылдықтарда қалыптасқан әлеуметтік-экологиялық тиімділік критерийі ықпал ете алады. Ол ең аз шығынмен максималды экономикалық нәтиже алуға және биосфераның, оның аумақтық құрамдас бөліктерінің динамикалық тепе-теңдігін міндетті түрде сақтауға негізделген, аумақтардың ассимиляциялық әлеуетін және табиғатты пайдаланудағы экологиялық шектерді асырмай. «Қоғам – табиғат» жүйесіндегі басқарудың әлеуметтік-экологиялық концепциясы дамудың интенсивті түрінен теңгерімді, экологиялық дамуға көшуді көздейді. Соңғысы жалпы антропогендік жүктеме табиғи ортаның немесе жекелеген аумақтардың өзін-өзі сауықтыру әлеуетінен аспайды деп болжайды.

Қойылған зерттеу тапсырмасының маңызды мазмұны теориялық және экономикалық концепциялардың эволюциясы контекстінде қазіргі табиғи ресурстық мәселелердің қарқынды дамуын түсіну қажеттілігін алдын ала анықтайды. Экономистердің көпшілігі бар теорияларды келесі негізгі экономикалық парадигмаларға біріктіреді: классикалық және неоклассикалық теориялар, кейсиандық теория, институционализм және марксизм [8, 9].

Экономикалық дүниетаным эволюциясының теориялық және әдіснамалық негізі классикалық экономикалық мектеп өкілдері Т. Мальтус пен Д. Рикардоның зерттеулері болып табылады. Олар өз еңбектерінде шектеулі табиғи ресурстар факторының әсерін, ең алдымен ауыл шаруашылығын және олардың даму процесінде күрделі салымдар кірісінің төмендеуі заңын талдайды. Т. Мальтустың еңбегінде екі баламалы тенденцияның – халық өсімінің геометриялық пропорциясы мен ауыл шаруашылығы жерлерінің

өнімділігінің диссонансы дәлелдеген адамзаттың экономикалық процесінің шексіз мүмкіндіктері туралы идеялардың сәйкессіздігіне назар аударылады және де арифметикалық прогрессиямен шектелген.

Бұл ресурстардың тапшылығын ушықтырады, демографиялық процесті шектейді және соның салдарынан адамзаттың дамуын шектейді деп есептелді. К. Маркс бұл теорияның ымырасыз сыншысы ретінде әрекет етті. Т. Мальтустың экономикалық пессимизмі кейіннен бірқатар ғылыми концепцияларға негіз болды: Г. Браун мен Дж. Боннердің «онтайлы халық» теориясы. Сондай-ақ белгілі бір дәрежеде оны Рим клубының аналитикалық зерттеулері растайды [11, 12].

Д. Рикардоның сөзсіз ғылыми жетістігі экономикалық заңдылықтарды өлшейтін және осы мақсатта шекті мәндерді талдау мен есептеуді қолданатын математикалық құралдардың қалыптасқан іргелі негіздері болып табылады. Алынған нәтижелер кейіннен сараланған жер рентасы теориясының әдіснамалық ережелерін жасау процесінде пайдаланылды.

Экономикалық теориядағы неоклассикалық бағыттың сөзсіз еңбегін сұраныс пен ұсыныстың әсерінен нарықтық бағаның қалыптасуына әсер ететін тікелей жағдайларды зерттеуді қарастырған жөн. Бұл бағыт экономиканың жаратылыстану ғылымдарымен ұқсастықтарға ие болуына ықпал етті, ал неоклассицизмнің тұжырымдары қолданбалы зерттеулерде, мысалы, маркетингте, сыртқы әсерлер теориясында қолданылды.

Экономикадағы сыртқы әсерлер түсінігінің әдіснамалық бастаулары «сыртқы экономика» туралы пікірін алғаш айтқан А. Маршалмен байланысты. Кейінірек бұл концепцияны А. Пигу өзінің «Әл-ауқаттың экологиялық теориясы» атты еңбегінде дамытты. Бұл жұмысында А. Пигу салық салу мәселесін жеке және әлеуметтік оптимумдарды үйлестірудің, инвестициялық белсенділікті ынталандырудың тиімді экономикалық құралы ретінде зерттеді.

Неоклассикалық модель тұжырымдамасында нарықты реттеу басым, ол табиғатты қорғау мәселесін толық шешпейді (ластауға құқықты сатып алу табиғатты қорғауға кететін шығынды өсірмеуге мүмкіндік береді).

Кейсиандық бағыт өзінің теориясын мемлекеттік реттеуге негіздеді. Институционализм экономикалық шындықты адамдар қауымдастығы өмір сүретін материалдық және әлеуметтік орта ретінде қарастырады. Институционализмде маңызды рөлді экономикалық шындықтың ортасы – экономикалық өмірмен өзара әрекеттесетін мәдениет саласы атқарады. Мұндағы мәдениет түрдің өмір сүру тәсілі ретінде түсініледі және білім, дағды, тәжірибе, сонымен қатар білім мен озық технологиялар негізінде берілген қоғамның көбеюі мен дамуын қамтиды [10, 11].

Марксизм классикалық саяси экономияның жалғасы болып табылады. Осылайша, саяси экономия классиктері А. Смит пен Д. Рикардо ұсынған және: «Адам өзінің иелігіндегі қажеттіліктер мен сән-салтанаттардың санына байланысты бай немесе кедей» деп жариялаған қоғамдық даму парадигмасы теорияда қайта қарастырылды. К. Маркстің еңбек құны. К. Маркс капиталистік қоғамның әлеуметтік-экономикалық үйлесімсіздігі (нарықтық экономика) және табиғи ресурстық әлеуетті пайдалануға ұмтылу үшін дәлелдеген қосымша құн заңы болды: «жеке пайданы барынша арттыруға ұмтылу» « жеке меншік пен ақшаның үстемдігімен пайда болған табиғатқа деген көзқарас шын мәнінде табиғатты менсінбеу, оны іс жүзінде кемсіту...» [12, 13].

Меншіктің институционалдық басымдылығына және қоғамның әлеуметтік саралану белгілеріне сәйкес экономистер шартты түрде келесі негізгі үлгілерге топтастырылған қазіргі заманғы экономикалық жүйелерге айналды:

- либералдық нарықтық-капиталистік үлгі (АҚШ-тың экономикалық құрылымы). Модель жеке меншіктің басым рөліне, нарықтық-бәсекеге қабілетті бөлу механизміне, пайда әкелетін өнеркәсіптік өндірістің айқын мотивациясына және халықтың әлеуметтік дифференциациясына негізделген;

- әлеуметтік нарықтық экономика моделі (Германия). Бұл модель нарықтық модельдің кемшіліктерін жеңілдететін әлеуметтік саясат субъектілерінің қалыптасқан көп құрамды институционалдық құрылымына негізделген;

- әлеуметтік модель (Швеция). Ол табыстарды қайта бөлуге және әртүрлі еркін бірлестіктердің таралуына негізделген әлеуметтік кепілдіктердің жоғары деңгейімен сипатталады;

- реттелетін корпоративтік капитал моделі (Жапония). Ол экономиканың дамуын басқару, құрылым, инвестициялық және сыртқы экономикалық саясат саласындағы мемлекеттік реттеудің белсенді және басым рөлімен және корпоративтік капиталды жинақтаудың ерекше әлеуметтік мәнімен сипатталады;

- аралас экономиканың спецификалық қытай моделі. Модельдің негізгі доминанттары – мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясаттағы жоспарлау және әлеуметтік кепілдіктерін басшылыққа алу түріндегі мемлекеттік реттеу – таза социализмнен нарықтық экономикаға өту экономикасында қалыптасады.

Қорытынды

Қазақстанның қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық дамуын көп факторлы құбылыс ретінде қарастырған жөн. Қазақстандық нарықтық қайта құрулар, ұлттық дамудың ешбір адам таза түрінде қабылданбайтын белгілі бір ерекшеліктері бар.

Даму үлгілерінің «батыс» немесе «шығыс» нұсқалары. Қазақстанда нарықтық принциптерге көшу отын, шикізат, көлік, энергетика және ақпараттық инфрақұрылымға негізделген халық шаруашылығының біртұтас халық шаруашылық кешеніне негізделген. Ел экономикасында жұмыс күші, еңбек құралдары, еңбек объектілері, табиғи капитал сияқты өнеркәсіптік өндіріс факторларының өткір тапшылығы байқалмайды. Ерекшелік - қазіргі заманғы нарықтық принциптер бойынша өндірістік-өнеркәсіпті қалыптастыру, институционалдық құрылымдар мен басқару әдістерінің сәйкестігі.

Қалыптасқан проблемаларды шешуде жетекші рөл белгілі бір қозғалыс сызығын саналы түрде белгілейтін, жоспарланған межелерге қол жеткізу процесінде оны түзететін мемлекетке тиесілі. Мемлекет іс-әрекетінің тиімділігі көбінесе олардың қоғамда қалыптасқан объективті жағдайларға сәйкестігімен анықталады, әйтпесе, қазіргі тәжірибе көрсеткендей (80–90 жж.), мұндай әрекеттердің тиімділігі мен тұрақтылығы төмендейді [13, 14].

Осылайша, қазіргі заманның экологиялық мәселелерін зерттей отырып, негізгі теориялық және әдістемелік қорытынды жасауға болады - адамзат қоғамының экономикалық дамуы белгілі бір шекке жетті, ал қоғам мен табиғат арасындағы қатынастарды үйлестіру экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешпей мүмкін емес.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз мынаны атап өтеміз: экологиялық және экономикалық зерттеулердің классикалық бағытының теориялық және эмпирикалық нәтижесі оның өкілдерінің (Т. Мальтус, Д. Рикардо, К. Маркс, Ф. Энгельс және т.б.) ресурстарды пайдалану экономикасының басым концептуалды-әдістемелік постулаттарын әзірлеуі болды.

Неоклассикалық экономикалық теория шектеулі ресурстарды пайдалану процесінде нарықтық белсенділікті болжауға арналған құрал бола отырып, табиғи түрде тапшы ресурстарды және экономикалық пайданы бөлудің тиімді нұсқасын табу міндетін алға қоюды бірінші кезектегі міндет етіп қойды: бір жағынан, экологиялық қорлар, екінші жағынан, қоршаған ортаны қорғау саласына күрделі салымдардың тиімділігінің көрсеткішін іздеу. Қойылған сұрақтарға жауап іздеу қазіргі экологиялық және экономикалық

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, [Электронды ресурc]. – <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>

2 **Аманова, Г. Д., Садиева, А. С., Жумабекова, Г. Ж.** Басқару есебінің экология жүйесіндегі теориялық негіздері // «Статистика, учет и аудит» научно-практический журнал. – 4(67). – 2017. С.31–35.

3 **Amanova, G. D., Abdrakhmanova, A. U., Zhumabekova, G. Zh., Belgibaeva, V. S., Saduakassova, K. Zh., Sartov, U. K., Serikbaeva, S. G.** State and Challenges of Environmental Accounting in the Republic of Kazakhstan // Journal of Environmental Management and Tourism, Spring 2017. Volume VIII. Issue 1(17). ISSN 2068 – 7729. – Journal DOI <http://dx.doi.org/10.14505/jemt>. – P. 155–167.

4 **Assemgul Rakhimbayeva, Diana Madiyarova, Tatiana Blokhina, Beibit Korabayev** - The Possible Consequences of Accession of Kazakhstan to the World Trade Organization // Journal of Advanced Research in Law and Economics. – Fall Volume VII. – Issue 5(19):1127-1136. – Fall 2016, ISSN 2068-696X.

5 **Karlygash Tastanbekova, Beibit Korabayev, Asemgul Kapenova, Askar Konakbayev.** Competitiveness issues of Kazakhstan // Life Science Journal 2014;11(12s) [Электронды ресурc]. – <http://www.lifesciencesite.com> Acta Zhengzhou University Overseas Edition (Life Sci J), ISSN 1097-8135 (print); ISSN 2372-613X (online), Volume 11 - Special Issue 12 (Supplement 1112s), 25, 2014. life1112s

6 **Зухра М. Турдиева, Виктор С. Кухарь, Beibit Korabayev.** State regulation of biofuel use in agriculture of the republic of Kazakhstan, Актуальні проблеми економіки, науковий економічний журнал, ВНЗ «Національна академія управління» Україна, Київ. – №7(169). – Март, 2015.

7 **Bekniyazova, D. S., Nurgaliyeva, A. A., Korabayev, B. S. Dyussebekova, G. S., Altybassarova, M. A.** Innovation Activity in the Republic of Kazakhstan : State Controlling and Ways to Increase Management Efficiency // Journal of Internet Banking and Commerce An open access Internet journal [Электронды ресурc]. – <http://www.icommercecentral.com>. Journal of Internet Banking and Commerce. – April, 2016. – Vol. 21. – No. S3.

8 **Balabaykin, V. F., Perchkatna, I. N., Korobaev, B. S.** Necessary conditions for livestock output equilibrium in east kazakhstan region,

9 **Корабаев, Б. С., Нурғалиева, А. А., Аманбаева, А. А., Байгабулова, К. К., Молдакенова, Е. К.** Market management of livestock products on the example of rk (on the example of eko) reports, 2019 – 3 Of The National Academy Of Sciences Of The Republic Of Kazakhstan. – ISSN 2518-1483 (Online); ISSN 2224-5227 (Print)

10 **Дикинов, А. Х., Сахтуева, М. В., Загазежева, О. З., Дикинова, А. А., Хасиева, Т. А.** Структурные и динамические трансформации регионального экономического пространства: // Монография. Нальчик: КБНЦ РАН, 2013.

11 **Джэндубаев, А. З. Р., Темирова, З. У., Дикинов, А. Х.** Основные направления структурной перестройки регионального АПК // Экономические науки. – 2011. – № 85. – С. 168–171.

12 **Жумабекова, Г. Ж.,** Кәсіпорында табиғатты қорғау шараларының есебі мен аудиті және олардың қазіргі кезеңдегі даму жолдары: Монография. – Астана : «Қаржы академиясы» АҚ, 2017 ж. – 215 б. Рекомендовано Научно-методическим Советом АО «Финансовая академия».

13 **Жумабекова, Г. Ж., Аманова Г. Д.** Особенности составления экологической отчетности предприятия - Научно-практический журнал «Статистика, учет и аудит». – 1(68). – 2018. – С.61–65.

14 **Жумабекова, Г. Ж., Корабаев, Б. С.** Повышение конкурентоспособности регионального АПК // Проблемы агрорынка. – № 3 – 2018. – С. 98–105. ISSN 1817 – 728X

15 **Kostyrko, R. A., Zhumabekova, G. Zh.** An environmental audit of financial-economic activity of the enterprise // Вестник КазНУ. Серия экономическая. – № 4 (126). – Алматы: «Қазақ университеті»; 2018. – С. 149–156. ISSN 1563-0358

16 **Nurgaliyeva, A., Korabaev, B., Imangaliyeva, I., Amerkhanova, A., Rakhimova, S., Beisembina, A.** Foreign experience in developing infrastructure in rural regions // Journal of science. – Lyon VOL. 2. 37 Cours Albert Thomas, 69003, Lyon, France, email: info@joslyon.com, ISSN 3475-3281, [Электронды ресурc]. – <https://www.joslyon.com/> № 4. – 2020.

17 **Nurgaliyeva, A., Korabayev, B., Matenova, Z., Zeinullina, A., Sartova, R.,** Priorities of application of high technologies in the industry on the principles of greening bulletin of national academy of sciences of the republic of kazakhstan, – ISSN 1991-3494. – Vol. 4. No 392. – 2021. – P. 75–82 [Электронды ресурc]. – <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.137> ГРНТИ 06.39.31, UDK 332.1:339.564 (574.25)

REFERENCES

1 Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ Qazaqstan halqyna Joldaуy [Address of the head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan], [Electronic resource]. – <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñkazakstan-halkyna-zholdaуy-183555>

2 **Amanova, G. D., Sadieva, A. S., Zhumabekova, G. Zh.** Basqaru esebiniñ ekologia jüiesindegi teorialyq negizderi [Theoretical bases of management accounting in ecological systems] // Scientific-practical journal «Statistics, accounting and auditing». – 4(67). – 2017. – P. 31–35

3 **Amanova, G. D., Abdrakhmanova, A. U., Zhumabekova, G. Zh., Belgibaeva, V. S., Saduakasova, K. Zh., Sartov, U. K., Serikbaeva, S. G.** State and Challenges of Environmental Accounting in the Republic of Kazakhstan Journal of Environmental Management and Tourism. – Spring 2017. – Volume VIII. Issue 1(17). – ISSN 2068–7729. – Journal DOI <http://dx.doi.org/10.14505/jemt>. – P. 155–167

4 **Assemgul Rakhimbayeva, Diana Madiyarova, Tatiana Blokhina, Beibit Korabayev.** The Possible Consequences of Accession of Kazakhstan to the World Trade Organization // Journal of Advanced Research in Law and Economics. – Fall Volume VII. – Issue 5(19):1127–1136. – Fall 2016, ISSN: 2068-696X.

5 **Karlygash Tastanbekova, Beibit Korabayev, Asemgul Kapenova, Askar Konakbayev.** Competitiveness issues of Kazakhstan // Life Science Journal 2014. – 11(12s) [Electronic resource]. – <http://www.lifesciencesite.com> Acta Zhengzhou University Overseas Edition (Life Sci J), ISSN 1097-8135 (print); ISSN 2372-613X (online), Volume 11 - Special Issue 12 (Supplement 1112s), 25, 2014. life1112s

6 **Зухра М. Турдиева, Виктор С. Кухарь, Beibit Korabayev.** State regulation of biofuel use in agriculture of the republic of Kazakhstan // Актуальні проблеми економіки, науковий економічний журнал, ВНЗ «Національна академія управління». – Україна, Київ. № 7(169). – Март 2015.

7 **Bekniyazova, D. S., Nurgaliyeva, A. A., Korabayev, B. S., Dyussembekova, G. S., Altybassarova, M. A.** Innovation Activity in the Republic of Kazakhstan : State Controlling and Ways to Increase Management Efficiency // Journal of Internet Banking and Commerce An open access Internet journal [Electronic resource]. – (<http://www.icommercecentral.com>) Journal of Internet Banking and Commerce, April 2016. – vol. 21. – No. S3.

8 **Balabaykin, V. F., Perchkatna, I. N., Korobaev, B. S.** Necessary conditions for livestock output equilibrium in east kazakhstan region. – ISBN: 978-88-85813-52-6 Research Development Center-FBEE, Belgrade, Serbia

Proceedings Filodiritto, Bologna, Italy Ecological Agriculture and Sustainable Development. 2019. – No. 1.

9 **Коробаев, Б. С., Нурғалиева, А. А., Аманбаева, А. А., Байгабулова, К. К., Молдакенова, Е. К.** Market management of livestock products on the example of rk (on the example of eko) reports, 2019 – 3 of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – ISSN 2518-1483 (Online); ISSN 2224-5227 (Print).

10 **Dikinov, A. H., Sakhtueva, M. V., Zagazezheva, O. Z., Dikinova, A. A., Khasieva, T. A.** Strukturnye i dinamicheskie transformacii regional'nogo ekonomicheskogo prostranstva [Structural and dynamic transformations of the regional economic space]: // Monograph. Nalchik: KBNC RAS, 2013.

11 **Dzhendubaev A. Z. R., Temirova Z. U., Dikinov A. H.** Osnovnye napravleniya strukturnoj perestrojki regional'nogo APK [The main directions of structural restructuring of the regional agro-industrial complex] // Economic Sciences. – 2011. – No. 85. – P. 168–171.

12 **Zhumabekova, G. Zh.** Käsipyrynda tabiğatty qorğau şaralarynyñ esebi men auditü jäne olardyñ qazırğı kezeñdegi damu joldary [Accounting and audit of environmental measures at the Enterprise and ways of their development at the present stage.] Monograph. Astana : JSC «financial academy», 2017. – 215 p. Recommended by the scientific and methodological Council of JSC «financial Academy».

13 **Zhumabekova, G. Zh., Amanova, G. D.** Osobennosti sostavleniya ekologicheskoy otchetnosti predpriyatiya [Features of environmental reporting of the enterprise] Scientific and practical journal «Statistics, accounting and audit». – 1(68). – 2018. – P. 61–65

14 **Zhumabekova, G. Zh., Korabaev, B. S.** Povyshenie konkurentosposobnosti regional'nogo APK [Improving the competitiveness of the regional agro-industrial complex] // Problems of the agro-market. – No. 3. – 2018. – P.98–105. ISSN 1817 – 728X.

15 **Kostyrko, R. A., Zhumabekova, G. Zh.** - An environmental audit of financial-economic activity of the enterprise// Вестник КазНУ. Серия экономическая. – № 4 (126). – Алматы: «Қазақ университеті», 2018, – С. 149–156. ISSN1 563-0358.

16 **Nurgaliyeva, A., Korabaev, B., Imangaliyeva, I., Amerkhanova, A., Rakhimova, S., Beisembina, A.** Foreign experience in developing infrastructure in rural regions, Journal of science. Lyon VOL.2. № 4 2020. – 37 Cours Albert Thomas, 69003, Lyon, France, email: info@joslyon.com, IISN 3475-3281, [Electronic resource]. – <https://www.joslyon.com>.

17 Nurgaliyeva, A., Korabayev, B., Matenova, Z., Zeinullina, A., Sartova, R. Priorities of application of high technologies in the industry on the principles of greening bulletin of national academy of sciences of the republic of kazakhstan. – ISSN 1991-3494. – Volume 4, Number 392. – (2021), P. 75–82 [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.137>. – ГРНТИ 06.39.31, UDK 332.1:339.564 (574.25)

Материал 13.09.21 баспаға түсті.

*Б. С. Корабаев¹, Г. Д. Аманова², М. В. Петровская³

^{1,2,3}Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Нур-Султан.

Материал поступил в редакцию 13.09.21.

ЭКОЛОГИЧЕСКИ УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ СОВРЕМЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННО- ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

Невозможно комплексно изучать социально-экономические проблемы года решения экологических проблем, то есть, как отмечается в послании Президента, отсутствие учета экологических издержек приводит к экономической нестабильности в промышленности. Таким образом, концепция устойчивого развития становится концепцией эффективного устойчивого развития промышленности, на основе которой осуществляется разработка аналитических моделей, методов обеспечения рентабельного развития, разработка рентабельных мероприятий с минимальным воздействием на окружающую среду, а также рассмотрение аспектов устойчивого развития. В то же время вопросы, связанные с оценкой эффективности общего и разных уровней социально-экономических систем, требуют своего дополнения и уточнения, особенно в части формирования интегральных показателей на макро- и микроуровнях. Принято определять экономическую эффективность как производительность экономической системы и представлять ее как соотношение полезных конечных результатов ее функционирования и затраченных ресурсов. На макроуровне эффективность системы оценивается степенью удовлетворения основных потребностей общества (материальных, социальных, качества жизни), на микроуровне - отношением полезных

результатов к затратам. факторы производственного процесса. Однако на уровне промышленных компаний эффективность системы не соответствует критерию «степень удовлетворения основных потребностей общества», что объясняется неполным участием в производственном процессе факторов, в частности: экологических оценка эффективности производства. По этой причине задача полной оценки величины экономических выгод и затрат при определении экономической эффективности на микроуровне требует дальнейшего изучения, особенно перехода к модели устойчивого развития и экологического благоустройства, что требует изменения ее технологической структуры.

Ключевые слова: промышленность, экологические проблемы, экологический издержки, экологический аспект, современное экономическое развитие, природные ресурсы, аналитические модели, устойчивое развитие.

*B. S. Korabayev¹, G. D. Amanova², M. V. Petrovskaya³

^{1,2,3}L. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.

Material received on 13.09.21.

ECOLOGICALLY SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND RESEARCH AREAS OF MODERN INDUSTRIAL PRODUCTION ECONOMY

It is impossible to comprehensively study the socio-economic problems of the year of solving environmental problems, that is, as noted in the message of the President, without taking into account environmental costs, it leads to economic instability in industry. Thus, the concept of sustainable development becomes the concept of effective sustainable development of industry, on the basis of which the development of analytical models, methods for ensuring cost-effective development, the development of cost-effective activities with minimal environmental impact, and consideration of aspects of sustainable development are carried out. At the same time, issues related to the assessment of the effectiveness of general and different levels of socio-economic systems require their addition and refinement, especially in terms of the formation of integrated indicators at the macro and micro levels. It is common to define economic efficiency as the productivity of an economic system and to present it as the ratio of the useful end results of its operation and the resources expended. At the macro level, the effectiveness

of the system is assessed by the degree of satisfaction of the basic needs of society (material, social, quality of life), at the micro level - the ratio of useful results to costs. factors of the production process. However, at the level of industrial companies, the efficiency of the system does not meet the criterion of «the degree of satisfaction of basic needs of society», which is explained by the incomplete participation of factors in the production process, in particular: environmental assessment of production efficiency. For this reason, the task of fully assessing the magnitude of economic benefits and costs in determining economic efficiency at the micro level requires further study, especially the transition to a model of sustainable development and environmental landscaping, which requires changes in its technological structure.

Keywords: industry, environmental problems, environmental costs, environmental aspect, modern economic development, natural resources, analytical models, sustainable development.

<https://doi.org/10.48081/UJQG2731>

*С. К. Кунязова¹, Е. К. Кунязов², А. Р. Алдабергенова³

^{1,2,3}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

ИССЛЕДОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ПАВЛОДАРСКОМ РЕГИОНЕ

Человеческий капитал является важным стратегическим ресурсом развития любой экономической системы. В связи с этим формирование адекватной системы оценки человеческого капитала является актуальной экономической проблемой. В данной статье представлено исследование человеческого капитала Павлодарской области – как стратегического ресурса развития экономики региона. Предлагается рассматривать информацию для оценки человеческого капитала по трем направлениям таким как капитал здоровья, интеллектуальный капитал и трудовой капитал. Оценка человеческого капитала по данным направлениям позволяет получить информацию о исследуемой сложной самоорганизующей системе, при этом максимально учитываются факторы, влияющие на его формирование и развитие. Определены и охарактеризованы основные показатели оценки современного состояния человеческого капитала в Павлодарском регионе. Проведенный анализ статистических данных позволил сделать вывод о благоприятной экономической ситуации в исследуемом регионе. Так демографические показатели демонстрируют стабильность в динамике, наблюдается рост численности обучающихся по всем уровням образования. Однако выявлено снижение интереса к исследовательской деятельности. Уровень экономической активности в регионе достаточно высок, а уровень безработицы - в пределах республиканских значений. В то же время в регионе имеются экономические проблемы в здравоохранении и демографии, развитии образовательного и творческого потенциала, развитии рынка труда. В статье сделаны выводы о необходимости

установления более четкого взаимодействия между рынком труда и образовательной подготовкой в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: рынок труда, человеческий капитал, подготовка кадров, занятость, безработица.

Введение

На современном этапе решающим фактором экономического роста государства являются инвестиции, связанные с формированием и развитием человеческого капитала. Для того, чтобы принимать эффективные управленческие решения важно оценивать и анализировать состояние рынка труда на систематической основе. Вопросы анализа развития человеческого капитала являются особенно актуальными, поскольку они определяют экономическую стабильность и безопасность страны [1, 2].

Результаты оценки человеческого капитала показывают текущее состояние дел, потенциал развития рынка труда, являются информационной основой для составления образовательных программ высшими учебными заведениями [3].

Комплексный анализ человеческого капитала включает его оценку на этапе формирования, развития и использования [4]. При этом проявляется проблема выработки комплексного подхода к проведению оценки, поскольку в эпоху четвертой промышленной революции рынок труда ожидают серьезные потрясения. Целью исследования является выявление проблем развития рынка труда, а также возникающих рисков для информационного обеспечения эффективной подготовки кадров для развития экономики.

Материалы и методы

При выполнении исследования, были использованы общенаучные и экономические методы исследования: логический и комплексный подходы, группировка, анализ и сравнение. Использование этих методов позволили раскрыть и системно представить основные положения и достичь цели представляемого исследования.

Логический и комплексный подходы исследования дали возможность составить схему проведения комплексного анализа ситуации на рынке труда. При помощи группировки были составлены показатели необходимые для анализа человеческого капитала на различных этапах. Анализ и сравнение позволили выявить основные проблемы развития человеческого капитала. А при помощи описательного метода дана характеристика изменения исследуемых тенденций [5].

Результаты и обсуждение

Человеческий капитал имеет 3 стадии развития – это формирование, развитие и накопление, использование [6].

На этапе формирования человеческого капитала проводится анализ демографических показателей (рисунок 1) [7].

Согласно данным рисунка 1 видно, что рождаемость в период 2016–2020 гг. практически стабильна, с незначительными увеличениями. Смертность в этом же периоде выросла с 9,7 пунктов до 11,6 на 1000 человек. Естественный прирост стабильно увеличивается. Младенческая смертность, значительно снизилась в 2018 году, в 2019 году увеличившись до 9,7 к 2020 вновь уменьшилась до 5,7 на 1000 родившихся.

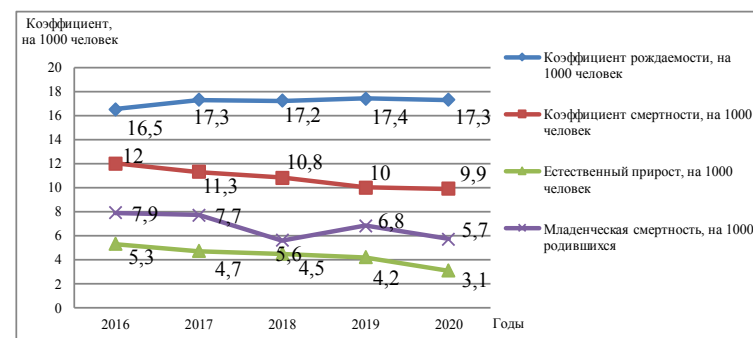

Рисунок 1 – Коэффициенты рождаемости, смертности, естественного прироста, младенческой смертности

Среднегодовая численность населения Павлодарской области с 2016 по 2020 гг. снизилась незначительно, с 757,0 до 751,0 тысяч человек, то есть на 6 тысяч человек. Коэффициент рождаемости в 2020 году составил 17,3, что на 0,8 пунктов больше, чем в 2016 году.

Анализ статистических данных, показал, что численность учащихся колледжей в период с 2016 по 2020 гг. выросла незначительно с 20,8 тысяч человек до 21,4 тысяч человек, то есть приблизительно на 2,9 %, численность студентов высших учебных заведений за тот же период выросла с 13,6 до 17,1 тысяч человек, то есть приблизительно на 26 %, что является достаточно высоким ростом. Численность обучающихся в магистратуре существенно не изменилась, что касается обучающихся в докторантуре, то их число увеличилось более чем в 1,5 раза.

В исследовании на основе данных о численности молодежи и статистических данных был произведен расчет охвата молодежи типичного возраста (15–24 лет) профессионально-техническим образованием, а также высшим образованием. При снижении общего количества молодежи за

рассматриваемый период на 12 %, в возрастной группе от 15 до 24 лет снижение количества молодежи также составило 12 %, в то время как с 17 до 24 лет – на 16 %.

Для анализа творческого капитала Павлодарской области была собрана информация о профессорско-преподавательском составе и состоянии и развитии науки (таблица 1 и 2) [8].

Таблица 1 – Профессорско-преподавательский персонал

Наименование показателя	По годам				
	2016	2017	2018	2019	2020
Основной штатный персонал, всего человек	1065	1185	1068	1079	1046
доктора наук	83	83	75	66	68
кандидаты наук	456	436	416	406	382
доктор PhD	35	55	68	96	107
магистр наук	315	413	400	370	370
профессор	62	71	65	54	55
доцент	259	263	251	218	236

Таблица 2 – Основные показатели состояния и развития науки

Наименование показателя	По годам				
	2016	2017	2018	2019	2020
Число организаций, выполнявших исследования и разработки, единиц	10	11	14	12	10
Численность персонала, занятого исследованиями и разработками (на конец года), человек	693	654	533	621	514
в том числе: исследователи	625	509	478	507	427
доктора наук	64	55	41	28	30
кандидаты наук	248	205	165	165	134
доктор PhD	12	16	28	38	45
Внутренние затраты на исследования и разработки, млн. тенге	390,4	335,7	290,2	1 258,2	598,2

Численность персонала, занятого исследованиями и разработками, в период с 2016 по 2020 гг. снизилась на 179 человек или 26 %. Это означает, что все меньшее количество людей желают заниматься наукой. Внутренние затраты на исследования и разработки, имевшие в 2017–2019 году тенденцию стремительного роста, в 2020 году опять снизились.

Для анализа трудового капитала в таблице 3 приведены основные индикаторы рынка труда [9]. В 2020 году экономически активное население Павлодарской области составило 406,7 тысяч человек. Уровень экономической активности составил 95,2 %, что на 0,2 % больше, чем в 2019 году, и на 0,8 % больше, чем в 2016 году. Из 406,7 тысяч человек в 2020 году были заняты 387,1 тысячи человек.

В структуре занятых доля наемных работников составила 84,6 %, доля самостоятельно занятых – 15,4 %.

Численность безработных в 2020 году составила 19,6 тыс. человек, уровень безработицы сложился в 4,8 %.

Таблица 3 – Основные индикаторы рынка труда

Наименование индикатора	По годам				
	2016	2017	2018	2019	2020
Численность населения, тыс. человек	757	754,9	753,9	752,2	751
Уровень экономической активности, %	55,7	55,1	54,8	54,5	54,2
Уровень занятости в экономически активном населении, %	95,2	95,2	95,2	95,3	95,2
Уровень занятости в общей численности населения, %	53,0	52,5	52,2	51,9	51,5
Доля наемных работников в численности занятого населения, %	82,7	83,6	84,3	84,3	84,6
Уровень безработицы, %	4,8	4,8	4,7	4,7	4,8
Экономически неактивное население, тыс. человек	171,6	171,7	172,4	173,1	174,6

Уровень безработицы снизился на 0,8 % в сравнении с 2016 годом, и на 0,2 % – в сравнении с 2019 годом, что является неплохой тенденцией.

На диаграмме прослеживается стабильное снижение уровня безработицы с 2016 (5,6 %) по 2020 (4,8 %) гг.

Наибольшая доля трудовых ресурсов Павлодарской области – 24 %, на современном этапе занята в сфере промышленности. Также по занятости лидируют такие отрасли экономики, как сельское хозяйство, оптовая и розничная торговля, сфера образования.

Сальдо миграции отрицательно в периоде с 2016 по 2020 гг. [10]. Это является негативной тенденцией. Необходимо предпринимать мероприятия по удержанию человеческого капитала в области, ведь, зачастую, область покидают высококвалифицированные специалисты в поисках лучших условий жизни.

Выводы

С учетом исследования факторов, воздействующих на развитие человеческого потенциала Республики Казахстан и параметров его эффективности совокупные проблемы формирования и развития человеческого потенциала Республики Казахстан представлены в соответствии с таблицей 4.

Таблица 4 – Проблемы формирования и развития человеческого потенциала Республики Казахстан

Макроэкономические проблемы формирования и развития человеческого потенциала	Проблемы формирования и развития человеческого потенциала на микроуровне
<ul style="list-style-type: none"> - несоответствие численности населения параметрам эффективности рыночной экономики; - сравнительно малое количество молодежи в трудоспособном возрасте; - низкая продолжительность жизни населения; - отрицательное сальдо миграционных процессов; - предельно низкий уровень экономической активности населения; - предельно низкий уровень населения с высшим образованием. 	<ul style="list-style-type: none"> - низкий уровень социальной ответственности бизнеса и предпринимательства; - отсутствие комплексно сформированных отраслевых систем подготовки и переподготовки кадров корпоративного типа; - отсутствие отработанных организационно-экономических механизмов участия предприятий, бизнес-структур в управлении подготовкой кадров при вузах.

В комплексе исследование параметров эффективности человеческого потенциала Республики Казахстан показывает наличие спектра проблем, препятствующих развитию экономической системы страны, которая должна быть основана на знаниях. Решение данных проблем требует разработки соответствующих организационно-экономических механизмов как на макроэкономическом, так и на микроуровнях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Грузков, И. В.** Воспроизводство человеческого капитала в условиях формирования инновационной экономики России. Теория, методология, управление : монография [Текст]. – М. : Экономика, 2018. – 129 с.

2 **Быченко, Ю.** Инновационный механизм устойчивого развития человеческого капитала [Текст]. – М. : LAP Lambert Academic Publishing, 2017. – 532 с.

3 **Баранова, И. А.** Инвестиции в человеческий капитал -революция в финансировании образования [Текст]. - М. : Синергия, 2016. - 913 с.

4 **Бирюков, В.** Детерминанты развития человеческого капитала Республики Казахстан [Текст]. – М. : LAP Lambert Academic Publishing, 2017. – 556 с.

5 **Горелов, Н. А.** Методология научных исследований : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры [Текст]. – М. : Издательство Юрайт, 2019. – 365 с.

6 **Петренко, Т., Егорова, И., Коваленок, С.** Исследование человеческого капитала как фактора экономического роста [Текст]. – М. : LAP Lambert Academic Publishing, 2018. – 392 с.

7 Динамика основных показателей СЭР Павлодарской области 1991–2020 // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – https://stat.gov.kz/region/263009/dynamic_ (Дата обращения 10.10.2021.)

8 Основные показатели развития науки Павлодарской области // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – https://stat.gov.kz/region/263009/statistical_information/industry/5524

9 Основные индикаторы рынка труда Павлодарской области // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – https://stat.gov.kz/region/263009/statistical_information/industry/5525.

10 Демографическая статистика // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – https://stat.gov.kz/region/263009/statistical_information/industry/5561

REFERENCES

1 **Gruzkov, I. V.** Vosproizvodstvo chelovecheskogo kapitala v usloviiah formirovaniia innovatsionnoi ekonomiki Rossii. Teoriia, metodologiya, upravlenie: monografiia [Reproduction of human capital in the conditions of the formation of the innovative economy of Russia. Theory, methodology, management: monograph] [Text]. – М. : Economics, 2018. – 129 p.

2 **Bychenko, Yu.** Innovatsionnyi mehanizm ustoichivogo razvitiia chelovecheskogo kapitala [Innovative mechanism of sustainable development of human capital] [Text]. – М. : LAP Lambert Academic Publishing, 2017. – 532 p.

3 **Baranova, I. A.** Investitsii v chelovecheskii kapital – revoliutsiia v finansirovaniia obrazovaniia [Investments in human capital - a revolution in the financing of education] [Text]. – М. : Synergy, 2016. – 913 p.

4 **Biryukov, V.** Determinanty razvitiia chelovecheskogo kapitala Respubliki Kazakhstan [Determinants of human capital development of the Republic of Kazakhstan] [Text]. – М. : LAP Lambert Academic Publishing, 2017. – 556 p.

5 **Gorelov, N. A.** Metodologiya nauchnyh issledovaniia: uchebnik i praktikum dlia bakalavriata i magistratury [Methodology of scientific research: textbook and workshop for undergraduate and graduate studies] [Text]. – М. : Yurayt Publishing House, 2019. – 365 p.

6 **Petrenko, T., Egorova, I., Kovalenok, S.** Issledovanie chelovecheskogo kapitala kak faktora ekonomicheskogo rosta [The study of human capital as a factor of economic growth] [Text]. – М. : LAP Lambert Academic Publishing, 2018. – 392 p.

7 Dinamika osnovnykh pokazatelei SR Pavlodarskoi oblasti 1991–2020 [Dynamics of the main indicators in Pavlodar region 1991-2020] // Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] – <https://stat.gov.kz/region/263009/dynamic>

8 Osnovnye pokazateli razvitiia nauki Pavlodarskoi oblasti [Main indicators of science development of Pavlodar region] // Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] – https://stat.gov.kz/region/263009/statistical_information/industry/5524

9 Osnovnye indikatory rynka truda Pavlodarskoi oblasti [Main indicators of the labor market of Pavlodar region] // Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] – https://stat.gov.kz/region/263009/statistical_information/industry/5525

10 Demograficheskaia statistika [Demographic Statistics] // Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. [Electronic resource] – https://stat.gov.kz/region/263009/statistical_information/industry/5561

Материал поступил в редакцию 13.09.21.

*С. К. Кунызова¹, Е. К. Кунызов², А. Р. Алдабергенова³

^{1,2,3}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 13.09.21 баспаға түсті.

ПАВЛОДАР АЙМАҒЫНДАҒЫ АДАМИ КАПИТАЛЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІН ЗЕРТТЕУ

Адами капитал кез келген экономикалық жүйені дамытудың маңызды стратегиялық ресурсы болып табылады. Осыған байланысты адами капиталды бағалаудың барабар жүйесін қалыптастыру өзекті экономикалық проблема болып табылады. Бұл мақалада өңір экономикасын дамытудың стратегиялық ресурсы ретінде Павлодар облысының адами капиталын зерттеу ұсынылды. Адам капиталын денсаулық капиталы, зияткерлік капитал және еңбек капиталы сияқты үш бағыт бойынша бағалау үшін ақпаратты қарау ұсынылады. Осы бағыттар бойынша Адами капиталды бағалау зерттелетін күрделі өзін-өзі ұйымдастыру жүйесі туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді, сонымен бірге оның қалыптасуы мен дамуына әсер ететін факторлар барынша ескеріледі. Павлодар өңіріндегі адам капиталының қазіргі жай-күйін бағалаудың негізгі көрсеткіштері айқындалды және сипатталды. Статистикалық деректерге жүргізілген талдау зерттеліп отырған өңірдегі қолайлы экономикалық жағдай туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, демографиялық көрсеткіштер динамикадағы тұрақтылықты көрсетеді, білім берудің барлық деңгейлерінде студенттер санының өсуі байқалады. Алайда зерттеу қызметіне қызығушылықтың төмендеуі анықталды. Өңірдегі экономикалық белсенділік деңгейі айтарлықтай жоғары, ал жұмыссыздық деңгейі республикалық мөндер шегінде. Сонымен қатар, өңірде денсаулық сақтау мен демографияда, білім беру мен шығармашылық әлеуетті дамытуда, еңбек нарығын дамытуда экономикалық проблемалар бар.

Мақалада еңбек нарығы мен жоғары оқу орындарындағы білім беру дайындығы арасындағы нақты өзара іс-қимылды орнату қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Кілтті сөздер: еңбек нарығы, адами капитал, кадрлар даярлау, жұмыспен қамту, жұмыссыздық.

*S. K. Kunyazova¹, E. K. Kunyazov², A. R. Aldabergenova³

^{1,2,3}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.09.21.

STUDY OF THE CURRENT STATE OF HUMAN CAPITAL IN THE PAVLODAR REGION

Human capital is an important strategic resource for the development of any economic system. In this regard, the formation of an adequate human capital assessment system is an urgent economic problem. This article presents a study of the human capital of the Pavlodar region as a strategic resource for the development of the region's economy. It is proposed to consider information for assessing human capital in three areas such as health capital, intellectual capital and labor capital. The assessment of human capital in these areas allows us to obtain information about the complex self-organizing system under study, while taking into account the factors influencing its formation and development as much as possible. The main indicators for assessing the current state of human capital are identified and characterized. The analysis of statistical data made it possible to conclude about the favorable economic situation in the studied region. Thus, demographic indicators demonstrate stability in dynamics, there is an increase in the number of students at all levels of education. However, a decrease in interest in research activities was revealed. The level of economic activity in the region is quite high, and the unemployment rate is within the republican values. At the same time, there are economic problems in the region in healthcare and demography, the development of educational and creative potential, and the development of the labor market. Conclusions are drawn about the need to establish a clearer interaction between the labor market and educational training in higher education institutions.

Keywords: labor market, human capital, personnel training, employment, unemployment.

SRSTI 06.77.77

<https://doi.org/10.48081/TAYW3479>

*I. V. Mamonova¹, N. V. Koftanyuk², L. A. Popp³,
S. V. Zolotareva⁴

^{1,2,3,4}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

WAGES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN – NEW REALITIES AND CALCULATION MECHANISMS

In modern conditions of a market economy, organizations are looking for new models, mechanisms for remuneration, but the most important thing would be to thoroughly identify the essence and properties of the economic category «salary», to determine and disclose the relationship of wages with the direct source of its formation.

Most of the income of consumers is wages, so it has a decisive influence on the amount of demand for consumer goods and the level of their prices.

Every year, the Tax Code of the Republic of Kazakhstan undergoes changes and each time, the calculation of wages is made according to different formulas and indicators. 2022 was no exception, with adjustments and deductions added.

In our country, a certain mechanism for organizing wages has developed, which should be understood as the procedure for establishing and paying nominal wages to employees. The organization of wages is usually based on the use of three elements - labor rationing, the tariff system of the form and the system of remuneration. But there is another way the use of a tariff-free system.

Each enterprise chooses the method of wage formation independently (with the exception of organizations in the public sector due to state regulation of wages) either on the basis of a tariff system or on the basis of a tariff-free system.

Keywords: wages, taxes, contributions, deductions, finance, mechanism, law, price.

Introduction

In modern conditions of a market economy, organizations are looking for new models, mechanisms for remuneration, but the most important thing would be to thoroughly identify the essence and properties of the economic category «salary», to determine and disclose the relationship of wages with the direct source of its formation.

The category under consideration can be defined as follows: wages are the main part of the funds allocated for consumption. It is a share of income that depends on the final results of the work of the team and is distributed among employees in accordance with the quantity and quality of labor expended, the real labor contribution of each and the amount of invested capital.

Material and methods

Most of the income of consumers is wages, so it has a decisive influence on the amount of demand for consumer goods and the level of their prices.

Every year, the Tax Code of the Republic of Kazakhstan undergoes changes and each time, the calculation of wages is made according to different formulas and indicators. 2022 was no exception, items of adjustments and deductions were added.

In accordance with paragraph 1 of art. 25 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Pension Provision in the Republic of Kazakhstan», CPC payable to the UNPF are set at 10 % of the monthly income accepted for calculating CPC.

At the same time, the monthly income accepted for calculating the CPC should not exceed 50 times the minimum wage (in 2022–3,000,000 tenge) established for the corresponding financial year by the law on the republican budget.

Results and discussion

According to paragraph 2 of art. 24 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Pension Provision in the Republic of Kazakhstan», the following are exempted from paying CPC to the UNPF [1]:

1 Individuals who have reached retirement age in accordance with paragraph 1 of art. 11 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Pension Provision in the Republic of Kazakhstan» (men upon reaching the age of 63, women from January 1, 2022 upon reaching the age of 60.5);

2 Individuals with disabilities of groups I and II, if the disability is established indefinitely;

3 Military personnel (except for conscripts), employees of special state and law enforcement agencies, state courier service, as well as persons whose rights to have special ranks, class ranks and wear uniforms have been abolished since January 1, 2012;

4 Recipients of pension payments for years of service;

5 Individuals working under an employment contract, receiving income under SOE agreements.

The subject of which is the performance of works (rendering of services) concluded with individuals who are not tax agents.

The formula for calculating the from an employee's income:

$$CPC = (\text{Accrued income} - \text{adjustments}) \times 10 \%$$

In accordance with paragraph 1 of art. 26 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Pension Provision in the Republic of Kazakhstan», the MPPF payable to the UNPF is set at 5 % of the employee's monthly income accepted for calculating the MPPF.

According to paragraph 3 of art. 24 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Pension Provision in the Republic of Kazakhstan», an agent is exempted from paying MPPF to the UNPF for:

1 Individuals who have reached retirement age;

2 Military personnel (except for conscripts), employees of special state and law enforcement agencies, the state paramedic service, as well as persons whose rights to have special ranks, class ranks and wear uniforms have been abolished since January 1, 2012 [1];

3 Recipients of pension payments for years of service.

The formula for calculating MPPF from an employee's income:

$$MPPF = \text{Accrued income} \times 5 \%$$

In accordance with paragraph 1 of art. 14 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Compulsory Social Insurance» in 2022, social contributions are set at 3.5 % of the object of calculation of social contributions.

The monthly object of calculating SC from one payer should not exceed 7 times the minimum wage (in 2022–420,000 tenge).

According to paragraph 5 of art. 15 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Compulsory Social Insurance», if the object of calculating the SC for a calendar month is less than the minimum wage established by the law on the republican budget and effective as of January 1 of the corresponding financial year, then the SC is calculated, transferred based on the minimum wage (60,000 tenge) [2].

The formula for calculating social contributions:

$$SC = (\text{Accrued Income} - \text{Adjustments} - \text{CPC}) \times 3,5 \%$$

In accordance with paragraph 1 of art. 28 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Compulsory Social Health Insurance» in 2022, contributions to the compulsory health insurance of employees are calculated in the amount of 2 % of the object of calculation of contributions.

According to paragraph 3 of art. 29 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Compulsory Social Health Insurance», the monthly income accepted for calculating contributions to compulsory health insurance should not exceed 10 times the minimum wage (in 2022 - 600,000 tenge) [2].

When paying contributions from an income amount equal to 10 times the minimum wage established for the corresponding financial year by the law on the republican budget, payment of contributions from other incomes of an individual is not required if there is a document confirming the payment of such contributions.

The formula for calculating CSHI contributions from an employee's income:
 $CCSHI = (\text{Accrued Income} - \text{Adjustments}) \times 2\%$

In accordance with paragraph 1 of Art. 27 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Compulsory Social Health Insurance», from January 1, 2022, employers' contributions payable to the fund are set at 3 % of the object of calculation of contributions.

From January 1, 2022, the CHI rate has increased to 3 %.

According to paragraph 3 of Art. 29 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Compulsory Social Health Insurance», the monthly object accepted for calculating deductions should not exceed 10 times the minimum wage (in 2022–600,000 tenge) [2].

The formula for calculating CSMI deductions from an employee's income:
 $DCSMI = (\text{Accrued Income} - \text{Adjustments}) \times 3\%$

In accordance with paragraph 1 of Art. 322 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, the income of an employee subject to taxation is the following income accrued by an employer who is a tax agent and recognized, including in the accounting records of the employer, as expenses (costs) in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan on accounting and financial reporting:

1 Cash and (or) non-cash forms to be transferred by the employer to the employee in connection with the existence of labor relations;

2 Employee's income in kind in accordance with art. 323 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan;

3 Employee income in the form of material benefits in accordance with Art. 324 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan.

Income of an employee subject to taxation is also recognized as income received (receivable) by a member of the board of directors or other management body of the taxpayer, which is not the supreme management body.

This means that the income of members of the board of directors is recognized as the income of the employee and is taxed in the same manner as the income of the employee: IIT, ST, CPC, SC, CCSHI and DCSHI.

In accordance with paragraph 1 of art. 353 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, the amount of taxable income of an employee is determined in the following order: [3]

1 The amount of the employee's income subject to taxation at the source of payment, accrued for the tax period,

minus

2 The amount of income adjustment for the tax period, provided for in paragraph 1 of art. 341 Tax Code of the Republic of Kazakhstan,

minus

3 The amount of tax deductions in the manner specified in Article 342 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan.

Based on paragraph 1 of Art. 342 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, an individual has the right to apply the following types of tax deductions:

1 Tax deduction in the form of CPC;

2 Tax deduction on contributions to compulsory health insurance;

3 Tax deduction for pension payments and accumulative insurance contracts;

4 Standard deductions;

5 Other tax deductions, which include: tax deduction for voluntary pension contributions; tax deduction for medicine; tax deduction on rewards [6].

From January 1, 2022, the standard deduction provided for in paragraph 1) of paragraph 1 of Article 346 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan has changed and in place of 1 MMW, the indicator of 14 MCI is applied.

882 times the MCI (in 2022 - 2,701,566 tenge) for a calendar year based on the fact that such a person, as of the date of application of this subparagraph, is:

1 Participant of the Great Patriotic War, a person equated in benefits to the participants of the Great Patriotic War, and veterans of military operations on the territory of other states;

2 By a person awarded orders and medals of the former USSR for selfless work and impeccable military service in the rear during the Great Patriotic War;

3 By a person who worked (served) for at least six months from June 22, 1941 to May 9, 1945 and was not awarded orders and medals of the former USSR for selfless work and impeccable military service in the rear during the Great Patriotic War;

4 Disabled people of I, II or III groups; disabled child [7].

In the event that an individual has several grounds for the application of this subparagraph, the exclusion of income should not exceed the income limit established by this subparagraph.

The income of employees is subject to individual income tax at a rate of 10 % on the basis of clause 1 of article 320 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan [3].

The formula for calculating the IIT from an employee's income of more than 25 MCI:

$IIT = (\text{Accrued income} - \text{adjustments to clause 1 of art. 341 Tax Code of the Republic of Kazakhstan} - \text{CPC} - \text{CCSHI} - \text{standard tax deductions} - \text{other tax payments}) \times 10\%$

In accordance with paragraph 1-1 of Article 353 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, the amount of taxable income of an employee, determined by paragraph 1 of Article 353 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, is reduced by 90 % if the employee's accrued income for the tax period does not exceed 25 times the MCI (in 2022 year – 76,575 tenge) established by the law on the republican budget and effective as of January 1 of the corresponding financial year [8].

The formula for calculating the IIT from an employee's income of not more than 25 MCI:

$IIT = ((\text{Accrued income} - \text{adjustments to clause 1 of art. 341 Tax Code of the Republic of Kazakhstan} - \text{CPC} - \text{CCSHI} - \text{standard tax deductions} - \text{other tax payments})) - 90\%) \times 10\%$

The formula for calculating ST for LLP employees in the general established regime:

$ST = (\text{Accrued income} - \text{CPC} - \text{CCSHI} - \text{adjustments}) \times 9,5\% - SC$

The formula for calculating ST for IP employees at GER:

$ST = 1 \text{ MCI} - SC$

Minimum and maximum objects of social taxation

EXAMPLE 1:

Table 1 – Calculation of taxes and social payments from the accrued income of an employee of a citizen of the Republic of Kazakhstan in an LLP on the GER of 60,000 tenge using a deduction of 14 MCI

The name of indicators	Amount, tenge	Comments
CPC	$6\,000 = 60\,000 \times 10\%$	$CPC = (\text{salary adjustments}) \times 10\%$
CCSHI	$1\,200 = 60\,000 \times 2\%$	$CCSHI = (\text{salary adjustments}) \times 2\%$

DCSHI	$1\,800 = 60\,000 \times 3\%$	$DCSHI = (\text{salary adjustments}) \times 3\%$
SC	$2\,100 = 60\,000 \times 3,5\%$	$SC = 1 \text{ MMW (lower limit)} \times 3,5\%$

Table 2 – Calculation of individual income tax

IIT	$99 = ((60\,000 - 6\,000 - 1\,200 - 42\,882) - 90\%) \times 10\%$	$IIT = ((\text{Salary} - \text{adjustments} - \text{CPC} - \text{CCSHI} - 14 \text{ MCI} - 90\%) \times 10\%$
ST	$2\,916 = (60\,000 - 6\,000 - 1\,200) \times 9,5\% - 2\,100$	$ST = (\text{Salary} - \text{CPC} - \text{CCSHI} - \text{adjustments}) \times 9,5\% - SC$

The amount of 52,701 tenge is paid into the hands of the employee (60 000 – 6 000 (CPC) – 1 200 (CCSHI) – 99 (IIT)).

EXAMPLE 2:

Calculation of taxes and social payments from the accrued income of an employee of a citizen of the Republic of Kazakhstan in an LLP on the GER of 60,000 tenge without applying the deduction of 14 MCI:

Table 3

The name of indicators	Amount, tenge	Comments
CPC	$6\,000 = 60\,000 \times 10\%$	$CPC = (\text{salary adjustments}) \times 10\%$
CCSHI	$1\,200 = 60\,000 \times 2\%$	$CCSHI = (\text{salary adjustments}) \times 2\%$
DCSHI	$1\,800 = 60\,000 \times 3\%$	$DCSHI = (\text{salary adjustments}) \times 3\%$
SC	$2\,100 = 60\,000 \times 3,5\%$	$SC = 1 \text{ MMW (lower limit)} \times 3,5\%$

IIT	$528 = ((60\,000 - 6\,000 - 1\,200) - 90\%) \times 10\%$	IIT = (salary adjustments – CPC – CCSI) – 90 %) x 10 %
ST	$2\,916 = (60\,000 - 6\,000 - 1\,200) \times 9,5\% - \frac{2}{100}$	ST = (salary – CPC – CCSI - adjustments) x 9,5 % – SC

The amount of 52,272 tenge is paid to the employee (60 000 – 6 000 (CPC) – 1 200 (CCSHI) – 528 (IIT)).

Conclusions

The economic purpose of wages is to provide the conditions for human life. For the sake of this, a person rents out his services. It is not surprising that workers strive to achieve high wages in order to better satisfy their needs. Moreover, a high level of wages can have a beneficial effect on the country's economy as a whole, providing a high demand for goods and service [9].

With a general high level of wages and a tendency to increase it, the demand for most goods and services is growing. It is generally accepted that this phenomenon leads to the creation of new and the development of existing enterprises, contributes to the achievement of full employment.

Proponents of the high-wage economy add that in advanced industrial countries, wages are both the main source of income and the main source of subsistence for the bulk of the population [10].

The stimulus it provides is not only more significant than other revenues can provide, but also affects the entire country and the economy as a whole. This is a healthy impact, stimulating the production of basic commodities, rather than expensive products for the elite. And, finally, high wages stimulate the efforts of enterprise managers to use the labor force prudently and modernize production.

REFERENCES

1 Law of the Republic of Kazakhstan on pension provision dated December 30, 21, No. 95-VII (shall be enforced on July 1, 2022)

2 Law of the Republic of Kazakhstan On Compulsory Social Insurance (with amendments and additions as of 01.01.2022)

3 Tax Code of the Republic of Kazakhstan from the Code of the Republic of Kazakhstan dated December 25, 2017 No. 120-VI ZRK, as amended and supplemented as of 01.01.2022

4 **Melnikov, V. D.** Fundamentals of Finance : Textbook for universities. – Almaty, 2008. – 398 p.

5 **Genkin, B. M.** Economics and sociology of labor : a textbook for universities. – Moscow : Ed. group NORMA-INFRA, 2016. – 235 p.

6 Employed population by main types of economic activity - Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, Labor: [Electronic resource]. – URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT104800>

7 Great economic encyclopedia. The newest modern edition. – Moscow : Eksmo, 2007.

8 **Radostovets, V. V., Radostovets, V. K., Shmid, O. I.** Accounting at the enterprise. Independent auditing company «Centraudit - Kazakhstan» «Accounting at the enterprise». – Almaty, 2012.

9 Accounting financial accounting: Textbook / edited by Professor Babaev Yu.A. – Moscow : Vuzovsky textbook, VZFEI, 2.

10 Bulletin of the accountant for 2018.

Material received on 13.09.21.

*И. В. Мамонова¹, Н. В. Кофтанюк², Л. А. Попп³, С. В. Золотарёва⁴

^{1,2,3,4}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 13.09.21 баспаға түсті.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕКАҚЫ – ЖАҢА ШЫНДЫҚТАР МЕН ЕСЕПТЕУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Нарықтық экономиканың қазіргі жағдайында ұйымдар еңбекақы төлеудің жаңа үлгілерін, тетіктерін іздестіруде, бірақ ең бастысы «еңбекақы» экономикалық категориясының мәні мен қасиеттерін жан-жақты анықтау, жалақының еңбекақымен байланысын анықтау және ашу болмақ, қалыптасуының тікелей көзі.

Тұтынушылардың табысының көп бөлігін еңбекақы құрайды, сондықтан ол тұтыну тауарларына сұраныс көлеміне және олардың бағасының деңгейіне шешуші әсер етеді.

Жыл сайын Қазақстан Республикасының Салық кодексі өзгерістерге ұшырап, әр жолы әр түрлі формулалар мен көрсеткіштер бойынша еңбекақыны есептеу жүргізіледі. 2022 жыл ерекшелік болмады, түзетулер мен шегерімдер қосылды.

Біздің елімізде еңбекақыны ұйымдастырудың белгілі бір механизмі әзірленді, оны қызметкерлерге номиналды жалақыны белгілеу және төлеу тәртібі деп түсіну керек. Еңбекақыны ұйымдастыру әдетте үш элементті – еңбекті нормалауды, нысанның тарифтік жүйесін және еңбекақы төлеу жүйесін қолдануға негізделген. Бірақ басқа жол бар – бұл тарифсіз жүйені пайдалану.

Әрбір кәсіпорын жалақыны қалыптастыру әдісін (еңбекақыны мемлекеттік реттеуге байланысты мемлекеттік сектордағы ұйымдарды қоспағанда) не тарифтік жүйе негізінде, не тарифсіз жүйе негізінде дербес таңдайды.

Кілтті сөздер: жалақы, салықтар, жарналар, аударымдар, қаржы, механизм, заң, баға

*И. В. Мамонова¹, Н. В. Кофтанюк², Л. А. Попп³, С. В. Золотарёва⁴

^{1,2,3,4}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 13.09.21.

ЗАРАБОТНАЯ ПЛАТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН – НОВЫЕ РЕАЛИИ И МЕХАНИЗМЫ РАСЧЕТА

В современных условиях рыночной экономики организации ищут новые модели, механизмы оплаты труда, но наиболее принципиальным было бы обстоятельно выявить суть и свойства экономической категории «зарплата», определить и раскрыть связь заработной платы с непосредственным источником ее формирования.

Большую часть доходов потребителей составляет заработная плата, поэтому она оказывает определяющее влияние на величину спроса потребительских товаров и уровень их цен.

Ежегодно Налоговый кодекс Республики Казахстан претерпевает изменения и каждый раз, расчет заработной платы производится по разным формулам и показателям. 2022 год не стал исключением, добавились статьи корректировок и вычетов.

В нашей стране сложился определенный механизм организации заработной платы, под которым следует понимать порядок установления и выплаты работникам номинальной заработной платы. Организация заработной платы обычно строится на использовании трех элементов - нормирование труда, тарифная

система формы и система оплаты труда. Но есть и иной путь – это использование бестарифной системы.

Способ формирования заработной платы каждое предприятие выбирает самостоятельно (за исключением организаций бюджетной сферы в силу государственного регулирования оплаты труда) либо на основе тарифной системы, либо на основе бестарифной системы.

Ключевые слова: заработная плата, налоги, взносы, отчисления, финансы, механизм, закон, цена

<https://doi.org/10.48081/OENG9796>

***А. А. Нурғалиева¹, А. Е. Мажитова², А. Н. Бейсембина³,
Г. К. Кенжетоева⁴, С. А. Нурмагамбетова⁵**

^{1,2,3,4,5}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚТЫ ДАМУДА ИНВЕСТИЦИЯ КӨЛЕМІН КӨБЕЙТУ АРҚЫЛЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМДІ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада ауыл шаруашылығы саласының әлеуметтік-экономикалық дамудағы ролі айқындалған әлем елдерінің жүйесі. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіп кешенінің даму деңгейін талдау нәтижелерін қамтиды. Зерттелетін кешеннің дамуына кедергі келтіретін негізгі мәселелер айқындалып, проблемаларды шешу және ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің жағдайын жақсарту бағыттары ұсынылды. Агроқұрылымдардың инновациялық қызметінің негізгі базалық бағыттарына және оның нәтижелік аспектілеріне ерекше назар аударылады, Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығының дамуына әлемдік тенденцияларға қатысты салыстырмалы бағалау жүргізілді.

Негізгі капиталға инвестициялар аграрлық өндірістің тиімділігін арттыруға бағытталған инновациялық механизмді енгізуге мүмкіндік береді.

Аграрлық салаға инновацияларды кеңінен енгізуге қарсы болған проблемаларды бірнеше блокқа топтауға болады

Осыған байланысты агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін техникалық жабдықтау мен ауылшаруашылық машина жасауды дамытудың басым бағыттары толықтай қарастырылды.

Сонымен қатар экономиканың іргелес салаларды дамыту қажет, атап айтқанда, минералдық тыңайтқыштар, өсімдіктерді қорғаудың химиялық құралдарын, ветеринарлық препараттар өндірісі, диагностикалар, ауылшаруашылығы техникасы, оларға және отандық өндіруші кәсіпорындарға мемлекеттік қолдау көрсету, ауылшаруашылығы тауар өндірушілеріне ауылшаруашылығы

техникасы мен жабдық лизингі бойынша сыйақы мөлшерлесін демеуқаржыландыру.

Кілтті сөздер: Агроқұрылымдардың инновациялық қызметі, агроөнеркәсіптік кешен субъектілері, ауыл шаруашылығы саласы, ауылшаруашылық машина жасау, аграрлық сектор шаруашылығы, әлеуметтік-экономикалық дамуы.

Кіріспе

Бәсекеге қабілетті өндірісті дамыту және Қазақстан халқын тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету үшін ауылшаруашылығының негізгі капиталына инвестиция көлемін көбейту арқылы инновациялық механизмді енгізу қажет, атап айтқанда:

- прогрессивтік ресурс сақтаушы технологияларды енгізуге мүмкіндік беретін жоғары өнімді ауылшаруашылығы техникасын сатып алу;
- мал шаруашылығы кешендерін салу;
- технологиялық жабдық пен арнайы техниканы сатып алу.

Аграрлық салаға инновацияларды кеңінен енгізуге қарсы болған проблемаларды бірнеше блокқа топтауға болады. Ұйымдық-құқықтық проблемалар инновациялық саясатты реттеуші қолданыстағы нормативтік-құқықтық негіздің болмауымен шарттасады. ҚР «Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Заңы инновациялық қызмет мәселелерін реттеуші негізгі құқықтық экономикалық және ұйымдастырушылық ережелерден тұрады

ҚР-да инновациялық қызметті қолдау инновациялық әлуетті дамытуға, жалпы ішкі өнім құрылымында жоғары технологиялы өнім үлесін арттыру, Қазақстан Республикасы экономикасының ғылымды көп қажет ететін технологияларды енгізу мен пайдалануға негізделген инновациялық даму жолына көшуге жәрдемдесуге бағытталған. Ол инновациялық қызметті жүзеге асыру, инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау алу кезінде инновациялық қызмет субъектілерінің теңдігін қамтамасыз ету, инновациялық қызмет субъектілерінің тұрақты өзара әрекетін қамтамасыз ететін кешенділік пен жүйелілік шаралары кезінде ұлттық мүдделерді сақтау жолымен жүзеге асырылады [1].

2016–2020 жж. аграрлық өндірісті дамытуға барлығы 904 млрд теңге инвестиция салында, соның ішінде ауылшаруашылығы техникасын сатып алуға – 744 млрд теңге (82,3 %), мал шаруашылығы объектілерін салуға – 150 млрд теңге (16,7 %) (19-кесте). Есеп көрсеткендей, ауылшаруашылығы өндірісінің тиімді жұмыс істеуі үшін 35 мың трактор, 15 мың астық комбайнының, 3 мың егу кешенінің, 1,9 мың дестелегіш сатып алу қажет.

Материалдар мен тәсілдер

Қаржыландырудың негізгі көздері ауылшаруашылығы өндірушілерінің меншікті қаражаты және лизинг (қарыз қаражат) болып табылады. Барлығы, болжам есептеулер арқылы өсімдік шаруашылығындағы инвестициялар көлемі жалпы көлемнің 684 млрд теңге (75,6 %), малшаруашылығында – 220 млрд теңге (24,4 %) құрайды.

Тұтастай алғанда, Қазақстанның барлық шаруашылық ету субъектілері бойынша ауылшаруашылығындағы инвестицияның жалпы көлеміндегі меншікті қаражаттың үлес салмағы 48,6 % құрайды, ауылшаруашылығы техникасын сатып алудағы меншікті қаражаттың үлес салмағы – 49 %. Негізгі капиталға инвестициялар аграрлық өндірістің тиімділігін арттыруға бағытталған инновациялық механизмді енгізуге мүмкіндік береді. Осылайша, ҚР АШМ болжамдары бойынша ауылшаруашылығы өнімін, ең алдымен, мақта-шикізатын өндіруге тамшылы тазарту пайдалану алаңы 2000-нан 4000 га дейін ұлғайтылды. Бұл егістікті пайдалану тиімділігін арттыруға ықпал етеді: ауылшаруашылығы дақылдарының өнімділігі артады және өнім өндіруге шығындар төмендейді.

Кесте 1 – 2016–2020 жж. Қазақстан Республикасының аграрлық өндірісінің инновациялық дамуын ескерумен инвестиция көлемін болжау

Негізгі құралдар	Техника мен жабдық бірлігінің бағасы, млн тңг	Техника мен жабдық, өндірістік құрылыс саны, бірлік	Инвестиция көлемі, млн теңге		
			Барлығы	Соның ішінде	
				Меншікті қаражат	Лизинг
Ауылшаруашылығы техникасы					
Тракторлар	5,9	435000	206500	101900	104600
Астық комбайндары	18,3	150000	274500	131760	142740
Егу кешендері	50,2	3000	150600	72290	78310
Дестелегіштер	0,7	1900	1330	638	692
Басқа техника			111500	53520	57980
Жиыны			744430	360108	384322
Құрылыс					
Сүт-тауар фермасы	1823	20	36460	17500	18960
Бордақлау алаңдары	1694	25	42350	19060	24190
Құс фабрикалары	2699	10	26990	12145	14845

Қолданыстағы құс фабрикалары желісін құру және дамыту	590	10	5903	2656	3247
Мал соятын цехтар	46	45	2070	930	1140
Ет комбинаттары	1018	8	2144	3664	4480
Етті қайта өңдеу кешендері	1345	8	10760	4840	5920
Етті қайта өңдеу цехтары	41	60	2460	1100	1360
Шұжық цехы	85	45	3825	1870	1955
Шошқа кешендері	1350	4	5400	2430	2970
Шаруашылық-репродукт	1200	4	4800	2160	2640
Жүн өндіру және қайта өңдеу			1200	68869	696
Малшаруашылығы бойынша жиыны		15	150362	52749	81493
Жылыжайлар және жылыжай кешендері	407	10	6110	3055	3055
Көкөніс сақтау орны	148		1480	740	740
Тамшылы тазарту			2073	870	123
Жиыны			9663	4665	4998
Барлығы			904455	433642	470813

Тамшылы тазарту 5–10-нан 1,5–4 мың м³ дейін суармалы суды тұтынуды азайтуға көмектеседі, минералдық тыңайтқыштарды үнемдеуді, ауылшаруашылығы техникасы және жанар-жағар май материалдары бойынша шығындарды 2 есеге азайтады.

Күздік пішенді өндіру кезінде ресурс сақтаушы тұрақты бораздалау (тазарту) технологиясын енгізу дәстүрлімен салыстырғанда өнімді

2 ц арттыруға көмектеседі, астықтың өзіндік құны 18,9 % төмендейді. Боғараға егу кезінде (егіс алдындағы дискілеу) дәстүрлі технологиялармен салыстырғанда өнімділік 3 ц артады, ал өзіндік құн 12,7 % төмендейді, мақта сәйкесінше 5 ц және өзіндік құны – 11,3 %. Ауылдық тауар өндірушілердің машина-трактор паркін жаңғырту өте қанағаттандырмайды. Астық жинау, жем-шөп жинау және басқа техникаға маусымдық жүктеме нормативтіктен 2,5–3 есеге артады. Осының салдарынан шаруашылық егіс

алқаптарын қысқартады, қарапайым төмен пайдалы технологияға көшеді, бұл өнімділіктің төмендеуіне және ауылшаруашылығы өнімінің шығынына әкеледі. Мұндай жағдайдың негізгі себебі ауылдық тауар өндірушілерде жаңа техниканы сатып алуға ақшалай ресурстың жоқтығынан болып табылады. Жыл сайын жағдай өнеркәсіптік және ауылшаруашылығы өніміне бағаның 7 есеге дейін өсуі салдарынан қиындай түседі.

Осыған байланысты агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін техникалық жабдықтау мен ауылшаруашылық машина жасауды дамытудың басым бағыттары:

- ТМД елдерінің машина жасау кәсіпорындарымен бірлесіп шынжырлы және дөңгелекті тракторлар, астық жинау және жем-шөп жинау комбайндарын өндіруді ұйымдастыру;

- ауылшаруашылығы дақылдарын егу мен жинау үшін дымқыл ресурсты сақтаушы технологиялар жүйесінде топырақ қорғаушы машиналар кешені өндірісін әзірлеу және ұйымдастыру;

- мал шаруашылығын қажетті энергетикалық құралдармен және технологиялық үрдістерді механикаландыру үшін машиналармен техникалық жабдықтау және әзірлеу;

- ауылшаруашылығы өнімін өндіру мен қайта өңдеу үшін жоғары технологиялы машиналар, жабдықтар мен қосалқы бөлшектер өндіруді әзірлеу мен ұйымдастыру [2].

Нәтижелер мен пікірталас

Саланы техникалық қайта жабдықтаудың перспективтік бағыттарының бірі ауылшаруашылығы техникасы, машиналар мен жабдықтар, ауылшаруашылығы жануарлары лизингі болуы тиіс. Лизинг артықшылықтарына жататындар:

- коммерциялықпен салыстырғанда несиеleurдің анағұрлым тиімді шарттары (қарыз пайызы төмен, қосымша техникалық қызмет көрсету, қайта несиеу мүмкіндігі);

- келісіммен қамтамасыз етуде өздігінен жабдықтау қызмет атқарады;

- лизингтік келісім қарызға қарағанда анағұрлым икемді (төлемдер ай сайын, тоқсан сайын т.б. болуы мүмкін);

- жабдықтың ескіру қаупі тұтастай өзінің жабдықтар паркін үнемі жаңғырту мүмкіндігіне ие лизинг берушіге тиесілі;

- лизинг арқасында уақытша босатылған ақшаны лизинг алушы басқа мақсаттарға қолдана алады;

- салық заңнамасы лизинг берушіге салық салығын төмендетуге мүмкіндік береді.

Астық жинау комбайндары мен тракторларды оңтайлы уақытта сатып алу агротехникалық жұмыстар жүргізуге және тұтастай ғылыми негізделген технологияларды енгізуге, ауылшаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Мүлікті лизинг алушыға қаржы лизингіне беру келесі талаптарға жауап беруі тиіс: шарт кезеңі бойына тіркелген баға бойынша анықталады; қаржы лизингінің мерзімі қаржы лизингі бойынша берілетін мүлік қызметінің 80 % артпауы керек; лизингтік төлемдердің ағындағы (дисконтталған) құны лизингтің барлық мерзімі ішінде мүлік құнының 90 % артық болмауы тиіс.

Сонымен қатар 3 жыл ішінде көкөніс сақтау желісін (жалпы сыйымдылығы шамамен 75 мың т) жасау жоспарлануда, оның қуаттылығы оларға деген қажеттілікті 26 % төмендетуге мүмкіндік береді.

Биязы жүнді қой басын көбейту және олардың үлес салмағын 2020 жылы 35 % дейін (қазіргісі 26 %) жеткізу жоспарлануда [3].

Инвестициялық қызметтің негізгі бағыттары:

- ауылшаруашылық машина жасау (ауылшаруашылығы техникасын шығаруды көбейту, тракторлар мен аспалы жабдықтар өндірісін ұйымдастыру). Елдің ірі облыстарында ауылшаруашылығы техникасын іске асыру мен қызмет көрсету бойынша сауда сервистік орталық желілерін құру.

- агроөнеркәсіптік кешенде кем дегенде 20 ірі жобаны іске асыру (малшаруашылығы кешендері, құс фабрикалары, жылыжайлар, сүт-тауар фирмалары, ет комбинаттары, нан-бөлке өнімдерін өндіру зауыты, сұрыптық тұқымдық мақта материалын шығару зауыты).

- аграрлық салаға ірі ауқымды инвестициялар тарту үшін жағдайлар жасау және мемлекеттің қаржы институттарымен өзара байланысты жалғастыру.

Қорытынды

Жоғарыда берілген мағлұматтарды түйіндей келе төмендегідей қорытынды жасауға болады, сонымен қатар экономиканың іргелес салаларды дамыту қажет, атап айтқанда, минералдық тыңайтқыштар, өсімдіктерді қорғаудың химиялық құралдарын, ветеринарлық препараттар өндірісі, диагностикалар, ауылшаруашылығы техникасы, оларға және отандық өндіруші кәсіпорындарға мемлекеттік қолдау көрсету, ауылшаруашылығы тауар өндірушілеріне ауылшаруашылығы техникасы мен жабдық лизингі бойынша сыйақы мөлшерлесін демеу қаржыландыру.

- инвестицияны ынталандыру (агроөнеркәсіптік кешенді демеу қаржыландыруды жалғастыру: агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін несиеу және ауылшаруашылығы техникасы және жабдықпен қамтамасыз ету кезінде пайыздық мөлшерлемені арзандату; тұқым шаруашылығын

дамыту; мал шаруашылығы өнімділігі мен өнім сапасын арттыру; өсімдік шаруашылығы өнімділігі мен өнім сапасын арттыру, басым дақылдарды өндіруді демеуқаржыландыру жолымен жанар-жағар май материалдары мен көктемгі-дала және жинау жұмыстарын жүргізуге қажетті басқа туар-материалдық құндылықтарды құнын арзандату; отандық ауылшаруашылығы туар өндірушілеріне тыңайтқыштар (органикалықты қоспағанда) құнын арзандату; ауылшаруашылығы тауар өндірушілеріне ауылшаруашылығы дақылдарын отандық өндірушілермен өндірілген гербицидтермен өңдеуге шығындарды арзандату; ауылшаруашылығы өнімі өндірісі мен нарығын басқару жүйелерін дамыту; асыл тұқымды мал шаруашылығын дамыту).

Ауылшаруашылығы тауар өндірушілерін қолдау да жеңілдік несиелеу және микронесиелеу, ауылшаруашылығы техникасы, арнайы техника және технологиялық жабдық лизингін дамыту, агроөнеркәсіптік кешенде сақтандыру жүйесін дамыту, ақпараттық-маркетингтік қамтамасыз ету, мемлекеттік сатып алуларда қазақстандық ұстау үлесін көбейту арқылы кеңейтілуі тиіс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Государственная агропродовольственная программа Республики Казахстан на 2003–2005 годы // Правительственный бюллетень. – № 3 (3). – сентябрь-октябрь. – Астана, 2002. – 495 с.

2 **Доцанова, А. И.** Қазақстан аграрлық секторындағы мемлекеттік реттеу // Аграрлық нарық проблемалары. – 2019. – № 1. – 180 с.

3 **Нұрғалиева, А. А., Мусина, А. Ж., Нұрғалиев, Е. А.** Ауыл шаруашылығындағы өндірістік кәсіпкерліктің ерекшеліктері // Аграрлық нарық проблемалары. – 2019. – № 2. – 230 с.

4 **Зубарева, Ю. В., Пилипенко, Л. М.** Проблемы ведения агробизнеса и направления их решения // Фундаментальные исследования. – 2016. – № 12(4). – С. 858–862.

5 **Молдашев, А. Б.** АПК Казахстана: проблемы развития и поиск их решения // Проблемы агробизнеса. – 2016. – № 3 (июль-сентябрь). – С. 7–13.

6 **Ермолаева, С. Г.** Рынок труда: учеб. пособие. – Екатеринбург: Уральский университет, 2015. – 108 с. [Электронный ресурс]. – URL: <http://elar.uurfu.ru/bitstream/10995/30847/1/978-5-7996-1393-8.pdf>.

7 **Радхакришна, А., Сатя Раю Р. А.** Студы он Тхе Еффецт оф Хуман Ресоурце Девелопмент Он Емплоимент Релатионс // ИУП Ёурнал оф Манагемент Ресеарч. Бусинесс Соурце Цомплете, 2015. – С. 156–167.

8 **Коваленко, Н. Я.** Экономика сельского хозяйства : Учебник. – М. : Юрайт, 2018. – 406 с.

9 Статистический сборник «Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан за 2014–2018 годы». – Нур-Султан : Комитет по статистике МНЭ РК, 2019. – 207 с.

10 **Абакарова, Р. Ш.** Регулирование сельского хозяйства. Положительные стороны зарубежного опыта // Вестник ИрГТУ. – 2015. – № 1(96). – С. 129–132.

REFERENCES

1 Gosudarstvennaja agroprodovol'stvennaja programma Respublik Kazakhstan na 2003–2005 gody : Pravitel'stvennyj bjulleten [State Agro-Food Program of the Republic of Kazakhstan for 2003–2005 : Government Bulletin] [Text]. – № 3 (3). – Sentjabr'-oktjabr'. – Astana, 2002. – 495 p.

2 **Doshhanova, A. I.** Kazakstan agrarlyk sektoryndagy memlekettik retteu [State regulation in the agrarian sector of Kazakhstan] // Agrarlyk naryk problemalary [Problems of the agrarian market] [Text]. – 2019. – № 1 – 180 p.

3 **Nurgaliev, A. A., Musina, A. Zh., Nurgaliev E. A.** Auyl шаруашылығындағы өндірістік кәсіпкерліктің ерекшеліктері // [Features of industrial entrepreneurship in agriculture] Agrarlyq naryq problemalary [Problems of the agricultural market] [Text]. – 2019. – № 2. – 230 p.

4 **Zubareva, Ju. V., Pilipenko, L. M.** Problemy vedenija agrobiznesa i napravljenija ih reshenija // [Problems of agribusiness management and their management // Fundamental'nye issledovanija] [Text]. – 2016. – № 12(4). – P. 858–862.

5 **Moldashev, A. B.** APK Kazahstana : problemy razvitija i poisk ih reshenija // Problemy agrorynka [APK Kazakhstan: development problems and search for their solution] // Problemy agrorynka [Text]. – 2016. – № 3 (ijul'-sentjabr'). – P. 7–13.

6 **Ermolaeva, S. G.** Rynok truda: uceb. Posobie [Labor market: uceb. posobie.] [Text]. Ekaterinburg: Ural'skij universitet, 2015. – 108 p. [Jelektronnyj resurs]. – URL: <http://http://elar.uurfu.ru/bitstream/10995/30847/1/978-5-7996-1393-8.pdf>.

7 **Radhakrishna, A., Satja, Raju R. A.** Study on The Effect of Human Resource Development On Employment Relations // IUP Journal of Management Research. Business Source Complete, 2015 [Studere de Effectu Humani Resource Development On Employment Relations // IUP Acta Management Research. Negotium Source Complete, 2015] [Text] – P. 156–167

8 **Kovalenko, N. Ja.** Jekonomika sel'skogo hozjajstva : Uchebnik / pod red [Agricultural Economics : Textbook / ed.] [Text]. – Moscow : Jurajt, 2018. – 406 p.

9 Statisticheskij sbornik «Sel'skoe, lesnoe i rybnoe hozjajstvo v Respublike Kazahstan za 2014–2018 gody» [Statistical compilation “Agriculture, forestry and fisheries in the Republic of Kazakhstan for 2014-2018”] [Text]. – Nur-Sultan: Komitet po statistike MNJe RK, 2019. – 207 p.

10 **Abakarova, R. Sh.** Regulirovanie sel'skogo hozjajstva. Polozhitel'nye storony zarubezhnogo opyta [Regulirovanie sel'skogo hozjajstva. Polozhitel'nye storony zarubezhnogo opyta] // Vestnik IrGTU [Text]. – 2015. – № 1(96). – P. 129–132.

Материал 13.09.21 баспаға түсті.

*А. А. Нурғалиева¹, А. Е. Мажитова², А. Н. Бейсембина³,
Г. К. Кенжетәева⁴, С. А. Нурмағамбетова⁵

^{1,2,3,4,5}Торайғыров университет,

Республика Қазақстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 13.09.21.

РАЗВИТИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

В статье определяется роль сельского хозяйства в социально-экономическом развитии мировой системы. Включает результаты анализа уровня развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан. Выявлены основные проблемы, сдерживающие развитие исследовательского комплекса, предложены направления решения проблем и улучшения положения сельхозпроизводителей. Особое внимание уделено основным направлениям инновационной деятельности сельскохозяйственных структур и ее эффективным аспектам, дана сравнительная оценка мировых тенденций развития сельского хозяйства Республики Казахстан.

Инвестиции в основной капитал позволяют внедрить инновационный механизм, направленный на повышение эффективности сельскохозяйственного производства. Проблемы, препятствующие повсеместному внедрению инноваций в аграрном секторе, можно сгруппировать в несколько блоков. В связи с этим подробно рассмотрены приоритеты развития техники и агротехники агропромышленного комплекса. Также необходимо развитие смежных

секторов экономики, в частности, производство минеральных удобрений, химикатов для защиты растений, ветеринарных препаратов, диагностики, сельхозтехники, государственная поддержка их и отечественных производителей, субсидирование процентных ставок по лизингу сельхозтехники и оборудования сельхозпроизводителям.

Ключевые слова: Инновационная деятельность аграрных структур, субъекты агропромышленного комплекса, агропромышленный комплекс, агротехника, агропромышленный комплекс, социально-экономическое развитие.

*А. А. Нурғалиева¹, А. Е. Мажитова², А. Н. Бейсембина³,
Г. К. Кенжетәева⁴, С. А. Нурмағамбетова⁵

^{1,2,3,4,5}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.09.21.

DEVELOPMENT OF COMPETITIVE AGRICULTURAL PRODUCTION

The article defines the role of agriculture in the socio-economic development of the world system. Includes the results of the analysis of the level of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan. The main issues hindering the development of the research complex were identified, the directions for solving problems and improving the situation of agricultural producers were proposed. Particular attention is paid to the main basic directions of innovative activities of agricultural structures and its effective aspects, a comparative assessment of global trends in the development of agriculture of the Republic of Kazakhstan. Fixed capital investment will allow introducing an innovative mechanism aimed at increasing the efficiency of agricultural production.

The problems that oppose the widespread introduction of innovations in the agricultural sector can be grouped into several blocks. In this regard, the priorities for the development of technical equipment and agricultural engineering of the agro-industrial complex were considered in detail. It is also necessary to develop related sectors of the economy, in particular, the production of mineral fertilizers, plant protection chemicals, veterinary drugs, diagnostics, agricultural machinery, state support for them and

domestic producers, subsidizing interest rates on agricultural machinery and equipment leasing to agricultural producers.

Keywords: Innovative activity of agrarian structure, subjects of agro-industrial complex, agro-industrial complex, agrotechnics, agro-industrial complex, socio-economic development.

SRSTI 14.35.01

<https://doi.org/10.48081/INGG8291>

***A. D. Raissova¹, G. D. Bayandina², V. E. Ismagzam³,
G. T. Medieva⁴, S. M. Khasenova⁵**

^{1,2,3,4,5}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

ORGANIZATIONAL MECHANISMS OF INNOVATION MANAGEMENT IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

This article presents innovations in higher education are one of the key factors for increasing labor productivity, which leads to sustainable economic growth and improvement of public welfare. The Government of the Republic of Kazakhstan has taken a course to support various programs for the development of innovative processes in the field of higher education due to its importance for ensuring competitiveness in the world market. The article shows how the Government of the Republic of Kazakhstan uses economic assistance and legal levers to spread innovative processes in higher education in Kazakhstan. The article also provides recommendations on the development of innovative processes in education, clarifies the multilevel structures of the tension of innovative development underlying its conflicts of innovative development work.

Keywords: innovations in higher education, self-regulation, innovation mechanism, techniques and methods, intellectual potential, innovation process.

Introduction

Modern Kazakhstan is a country with a huge economic and intellectual potential. Today there is no doubt about the need for competent management of socio-economic processes in the country and there is no confidence in the «miracle» of market mechanisms of self-regulation.

Currently, the reforms carried out by the Government of the Republic of Kazakhstan affect different sectors and levels of the state and society, but innovations in the field of education require special attention. The actions of the State in the field of university management policy deserve special attention. Management is the process of planning, organizing, motivating and monitoring

the goals of an organization and the need to achieve them [1]. In recent years, the term «innovation process» has become very popular in our country. Kazakhstan understands that development priorities in the interests of its society and every citizen of the Republic of Kazakhstan are the only correct answer to the global challenges facing our country. Education provides new technologies for material production and increases its productivity [2].

Material and methods

Kazakhstan cannot stay away from European and global development, as this will lead to isolation, which remains indisputable. The main thing is the quality of education and compliance with uniform educational standards in Europe.

First of all, mobility stems from the requirements of an integrated European market. As a result, there was an intensification of integrated processes between European countries. «The system of methods and instruments of cooperation in the field of education of the EU member states can be useful not only for the effective participation of Kazakhstan in the formation of the Eurasian Higher Education Space, but also for improving its mechanisms and principles of cooperation» [3].

Modern management system of innovative processes in education: improving the competitiveness of Kazakhstani universities in the global education market; professional development and salaries of teachers in the country; increase the development and application of modern teaching methods and technologies; ensuring the modernization of the national economy on the basis of technological innovations. Education is the future of Kazakhstan. Conflicts of innovative development are not inevitable, but in most cases they are constructive, it is not necessary to focus only on their prevention, but this is the task. They should be solved at the university. It seems promising to use their capabilities on the basis of forecasting, modeling and regulation of the process of conflict interaction. This is the content of innovative management of venture conflicts.

An important element of management is analytical modeling of innovative conflicts. Modeling is a basic research method in all fields of knowledge and a scientifically based method for assessing the characteristics of complex systems used for decision-making in various fields of activity [4]. The concept of «conflict of innovative development» has a large number of characteristics and parameters. The conflict of innovative development at the university is the interaction of participants in the innovation process, in which they are guided by opposing values, have mutually exclusive ideas about the content, form and goals of innovative development [5].

Depending on the level of the system at which the conflict occurred, it can affect both the entire university as a whole, and can be localized in its individual divisions. The conflict that occurred in the system at the core level can be called

a global conflict [6]. We believe that the conceptual model should be based on the idea of a multilevel structure of the conflict of innovative development of universities, since the conflict of innovative development is a phenomenon that combines socio-cultural, organizational, interpersonal and personal conflicts [7].

According to the results of our research, the following main motives for involving an innovator in a conflict can be identified: the desire to increase the effectiveness of the team became the motivation of the conflict in 69 % of cases; the desire to improve team relations – 48 %; unwillingness to work the old way – 39 %; opportunities for personal and professional self-development – 35.8%; self-affirmation as a result of success – in 29.5% of conflict cases. He is characterized by the following motives of conservative conflict: unwillingness to work in a new way, change behavior and style of activity – 59 %; reaction to criticism – 39%; desire to demand independently – 52 %; struggle for power – 31 %; desire to preserve the existing social status – 47.5 %. The circumstances that make interpersonal conflict relevant were revealed by V. S. Merlin. These conditions are external and internal [8].

Results and discussion

Scientists recommend setting the parameters given in the model as the basis of the conflict management model. The goals of his opponents may be different – it may be the elimination of innovation, as damaging the status of the opponent, or posing a threat to his career growth, material well-being; it may also be causing material, moral, psychological damage to the innovator himself. The process of studying the conflict of innovative development consists of several stages. The stages according to V. A. Yadov are made on the basis of the basic rules of conflict research [9]. The information obtained during monitoring can be used to predict the further course of innovative changes at the university. A forecast is a probabilistic representation of the future state of an object (process or phenomenon) at a certain point in time and possible ways to achieve any result [10]. According to a sociological survey, 38.45 % of respondents noted that the low level of awareness of university employees about innovations significantly hinders the introduction of innovations. Another 34.25 % of respondents believe that the low level of information affects the fate of the innovation, but only slightly. An important characteristic of the communication system is the satisfaction of the members of the organization. Research shows that some types of communication networks are more satisfying to participants of communicative interaction than others [11]. However, these criteria – efficiency, cost-effectiveness and compliance of the network with the communication and information needs of employees – are not always compatible with each other. Depending on the type of task, the most efficient network may be uneconomical [12].

Conclusion

The sociological survey showed that the management staff of the university is ready to introduce methods and techniques that promote the interaction of people in the innovation process, taking into account the interest and objective need for them. In addition, university leaders are familiar with such techniques and methods. On the contrary, there are not enough skills and abilities to apply this knowledge in practice. In order to practically optimize the interaction of participants in the innovation process, certain optimization methods should work in practice. In this regard, the conclusion is inevitable: optimization of interactive interaction of participants in the innovation process is possible with the introduction of self-management technologies into the practice of heads of universities and its departments, allowing everyone to fully reveal the potential inherent in it, apply existing knowledge in practice.

REFERENCES

- 1 **Bordovskaya, N. V., Koshkina, E. A., Bochkina, N. A.** Educational technologies in modern higher education (analysis of domestic and foreign research and practice) // Education and science. – 2020. – 22(6). – 137-175.
- 2 **Sakharova, M. A.** Innovations in the field of education / Scientific electronic archive.
- 3 **Abdygapparova, S. B.** Innovative management: training manual. – Almaty, 2003. – 196 p.
- 4 **Gubarkov, S. V.** To the question of formation of conceptual foundations of innovative development of higher school of Russia / S.V. Gubarkov // Problems of modern economy. – 2011. – № 1. – P. 353–357
- 5 **Makhmudova, N. R., Mukhamadiev, S. I.** Issues of Science and Education, 2019 [Electronic resource]. – elibrary.ru
- 6 **Savelyev, A. Y.** Innovative education and scientific schools / Bulletin of higher school. – 2000. – № 3. – P. 15–18.
- 7 **Selezneva, N. A., Subetto, A. I.** - The new quality of higher education in modern Russia // Proceedings of the Research Center. – Moscow : Research Center, 1995. – 199 p.
- 8 **Lavrentyev, G. V.** Humanitarization of mathematical education: problems and prospects. – Barnaul: ASU Publishing, 2001. – 206 p.
- 9 **Sagiyeva Rimma, Zhuparova Aziza** Innovation processes in Kazakhstan. Expert opinion Sociologicheskie issledovaniya. – № 9 (2013). – P. 110–111.
- 10 **Trifilova, A., Zhuparova, A., Danabayeva, R.** Management of Technology in Emerging Economies : Updates from Russia and Kazakhstan R&D

Organizations European Academy of Management' 12, Rotterdam, Netherlands, 2012.

11 **Milner, B. Z.** Management of knowledge – Moscow : INFRA – M, 2004. – 220 p.

12 **Zhuparova, A.** Characteristics of the current stage of development of industry of the Republic of Kazakhstan Bulletin of KazNu. Economic Series. Almaty. – 2011. – № 5. – P. 74–78.

Material received on 13.09.21.

*А. Д. Раисова¹, Г. Д. Байндина², В. Е. Есмағзам³, Г. Т. Медиева⁴,
С. М. Хасенова⁵

^{1,2,3,4,5}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 13.09.21 баспаға түсті.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАСҚАРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Бұл мақалада еңбек өнімділігін арттырудың негізгі факторларының бірі болып табылатын жоғары білім берудегі инновациялар ұсынылған, бұл тұрақты экономикалық өсуге және халықтың әл-ауқатын арттыруға әкеледі. Қазақстан Республикасының Үкіметі әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін оның маңыздылығына байланысты жоғары білім беру саласындағы инновациялық процестерді дамытудың түрлі бағдарламаларын қолдауға бағыт алды. Мақалада Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қазақстанда жоғары білім берудегі инновациялық үдерістерді тарату үшін экономикалық көмек пен құқықтық тетіктерді қалай пайдаланатыны көрсетілген. Мақалада сонымен қатар білім берудегі инновациялық процестерді дамыту бойынша ұсыныстар берілген, оның инновациялық даму қақтығыстарының негізінде жатқан инновациялық даму шиеленісінің көп деңгейлі құрылымдары түсіндірілген жұмыс.

Кілтті сөздер: жоғары білім берудегі инновациялар, өзін-өзі реттеу, инновациялық механизм, тәсілдер мен әдістер, зияткерлік әлеует, инновациялық процесс.

*А. Д. Раисова¹, Г. Д. Баяндина², В. Е. Есмағам³, Г. Т. Медиева⁴,
С. М. Хасенова⁵

^{1,2,3,4,5} Торайгырова университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 13.09.21.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИЯМИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В современном мире инновации в высшем образовании являются одним из ключевых факторов повышения производительности труда, что ведет к устойчивому экономическому росту и повышению общественного благосостояния. Правительство РК взяло курс на поддержку различных программ по развитию инновационных процессов в сфере высшего образования в связи с его важностью для обеспечения конкурентоспособности на мировом рынке. В статье показано, как Правительство РК использует экономическую помощь и правовые рычаги для распространения инновационных процессов в высшем образовании в Казахстане. В статье также даны рекомендации по развитию инновационных процессов в образовании, уточнены многоуровневые структуры напряженности инновационного развития, лежащую в основе его конфликтов инновационного развития.

Ключевые слова: инновации в высшем образовании, саморегулирование, инновационный механизм, приемы и методы, интеллектуальный потенциал, инновационный процесс.

МРНТИ 06.35.01

<https://doi.org/10.48081/ORXP3835>

*В. В. Сниткина¹, Ж. К. Алтайбаева², Е. А. Богданова³,
Г. К. Бейсембаева⁴

^{1,2,3,4}Торайгыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

УЧЕТНАЯ СИСТЕМА: ПОНЯТИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ, ОЦЕНКА

Определена основная проблема понимания учетной системы, которая состоит в сложности и множестве используемых методов оценки объектов учета. Рассматриваются различные подходы к определению учетной системы и дифференциация методов оценки ее эффективности. Обосновывается актуальность рассмотрения влияния учетной системы на принятие управленческих решений и на результаты деятельности предприятия, а также необходимость комплексного подхода к оценке ее эффективности. Предлагается рассматривать учетную систему экономического субъекта как внутривозвратную информационно-аналитическую систему, состоящую из различных видов учета, их функций, элементов и системы информационных взаимосвязей. Охарактеризованы присущие учетной системе основные свойства организационной системы. Определено понятие учетной системы, ее видов и элементов. Рассмотрены взаимосвязи разных видов учетной системы и их назначение. Отмечено, что конечным результатом процессов внутри системы является учетная информация, необходимая различным группам внешних и внутренних пользователей. Сделаны выводы о том, что функционирование учетной системы направлено на обеспечение процесса принятия управленческих решений на всех уровнях для повышения результирующих и качественных показателей деятельности как экономического субъекта целиком, так и его отдельных структурных подразделений.

Ключевые слова: учетная система, потребители информации, принятие решений, оценка информации, ценность информации, качество информации

Введение

Состояние учетной системы экономического субъекта во многом отражает происходящие процессы и состояние имущества, составляя единый информационный контур компании. Учетная система формирует как внутри организации, так и исходящие потоки финансово-экономической информации. Она, являясь информационной базой для принятия управленческих решений внутренними и внешними потребителями информации влияет на них. Внутренними потребителями информации являются менеджеры всех уровней предприятия, а основными внешними потребителями являются поставщики и инвесторы [1, с. 25; 2, с. 42]. Создание надежной учетной системы компании, базирующейся на интеграции и высоком качестве всех ее элементов, дает возможность обеспечить достоверность и своевременность предоставления всех видов учетной информации пользователям, повышая качество принятых решений и конечную эффективность деятельности.

Сложность и многогранность учетной системы часто является проблемой восприятия, доступности и понятности информации формируемой ею. В этой связи необходимо рассмотреть дифференциацию подходов как к определению понятия учетной системы, так и к методам оценки ее эффективности. Актуальность темы обусловлена не только высоким влиянием учетной системы на конечный результат деятельности компании, но и отсутствием единого комплексного подхода к ее оценке, несмотря на разнообразие методов и определений.

Цель представляемого исследования состоит в раскрытии основных подходов к определению, классификации и оценке учетной системы для повышения эффективности принимаемых управленческих решений на ее основе.

Материалы и методы

В ходе проведения исследования, использовались общенаучные методы исследования: описательный, логический подход, группировка, анализ и обобщение. Применение этих методов дали возможность раскрыть основные положения и достичь цели исследования.

Изучение материалов с результатами работ многих ученых позволило обобщить основные подходы к теоретическим определениям, классификации и оценке учетных систем. При использовании логического подхода к исследованию были раскрыты составные элементы учетной системы и их взаимосвязь. Группировка по разным критериям учетной системы позволила выделить ее типы и виды. Анализ дал возможность определить условия применения качественных и количественных показателей для оценки

учетной системы. При помощи описательного метода дана характеристика различным аспектам учетной системы.

Результаты и обсуждение

На формирование и функционирование учетной системы каждого экономического субъекта влияют множество факторов, в том числе: законодательная и учетная практика государства, масштаб деятельности, организационная форма и структура, используемые технологии обработки информации.

Сложность и многогранность учетной системы вызвала широкую дифференциацию подходов к определению понятия. Обобщая их учетную систему можно определить как систему, созданную для ведения какого-либо учета, и включающую в себя совокупность: нормативно-правовых актов, договоров, регламентов, стандартов, внутренних положений и инструкций организатора учета и регистраторов, иных документов, предписывающих ведение учёта, определяющих процедуры ведения учета и формы ведения учета; организационных структур организатора учёта и регистраторов; средств, обеспечивающих ведение учёта, включая средства делопроизводства, инженерно-техническое оборудование и информационно-коммуникационные компьютерные приложения, реализующие логику учёта, а также исходные тексты, системную и пользовательскую документацию этих компьютерных приложений [3; 4, с. 27; 5, с. 5; 6, с. 18].

Большинство авторов отмечают взаимодействие и взаимосвязь внутри системы, ее направленность на достижение целей компании, а также использование методов сбора, обработки и анализа финансово-хозяйственной информации. В научной литературе используется множество отдельных категорий понятия системы учета: система бухгалтерского учета, бухгалтерский учет, система учетной информации, финансовая система, управленческая финансовая система, учетная политика и др. Необходимо разграничивать данные понятия, поскольку их содержание имеет значительные отличия. Это возможно сделать на основе классификации и ранжирования элементов и уровней учетной системы.

Классификация видов и элементов учетной системы не однородна. Выделяют четыре направления в учетной системе: финансовый, налоговый, управленческий и аналитический [5, с. 5; 7, с. 152; 7, с. 130; 9, с. 202]. Чаше их называют видами учета.

По критерию целеполагания пользователей выделяют следующую классификацию учетных систем в организации по видам:

- Управленческий и стратегический учет (для собственников и управляющих).

- Финансовый учет (для контрагентов).
- Социальный учет (государство, социально-ориентированный бизнес).
- Налоговый учет (налоговые органы).
- Экологический учет (государство, природоохранные структуры).
- Консолидированный учет (для взаимосвязанных групп организаций).
- Креативный учет (инвесторы, собственники, кредиторы) [10; 11, с. 64].

На рисунке 1 отражено, как разные виды учета, являясь информационной базой для управленческого учета в совокупности являются элементами единой информационной системы предприятия.

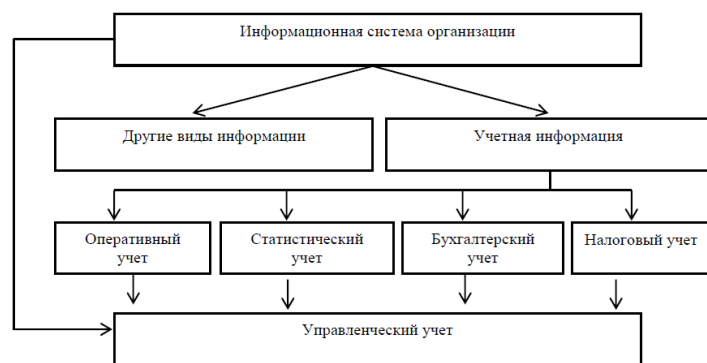

Рисунок 1 – Учетная система внутри информационного поля компании [12, с. 20]

Классификация учетных систем в соответствии с эволюционным подходом к их трансформации по характеризующим способам регистрации фактов хозяйственной деятельности определяет тип учетной системы. Видом учета (ветвью) считаются структурные единицы учета [13].

Элементами учетной системы являются технологический, организационный, кадровый, информационно-ресурсный и информационно-коммуникационный, а также институциональный факторы взаимодействия видов бухгалтерского учета [14, с. 16].

Еще одним подходом к формированию понятия и элементов учетной системы является сосредоточение на запросах пользователей учетной информации, заинтересованных лиц. Особенности элементов учетной системы прямо связаны с учетной информацией, которая необходима внутренним и внешним пользователям. Заинтересованность пользователей в учетной информации от элементов учетной системы формирует входящий

информационный поток. Т.е., речь идет о спросе на учетную информацию. Учетная система организации в свою очередь формирует возвратный информационный поток, как предложение учетной информации.

Система учета обладает всеми свойствами системы такими как: целостность, неделимость, сложность, многообразие элементов, структурированность. Результатом функционирования системы является учетная информация для различных групп внешних и внутренних пользователей. Система функционирует для обеспечения процесса принятия управленческих решений на всех уровнях с целью улучшения результатов экономической деятельности предприятия.

Для анализа эффективности учетной системы организации следует руководствоваться не только количественными, но и качественными параметрами. Подходы к критериям ее оценки многообразны. Можно выделить следующие основные качественные критерии эффективной учетной системы:

- соответствие стратегии компании;
- методы и способы функционирования учетной системы направлены на достижение цели компании и соответствуют состоянию микро- и макросреды, в том числе отраслевым особенностям;
- учетная система удовлетворяет интересы различных групп пользователей информации, однако направлена на развитие организации;
- положительная динамика в изменении сроков предоставления и качестве отчетности;
- соответствие качества информации требованиям к ней, обеспечение прозрачности;
- функционирование системы как единой информационной среды, внутри которой происходит поддержка деятельности по каждому элементу: бухгалтерского, налогового и статистического учета, обеспечена унификация и автоматизация оперативного учета;
- ведение бухгалтерского и налогового учета и формирования отчетности происходит в соответствии с требованиями законодательства [15].

С этим согласны ученые экономисты отмечающие, что эффективность учетной системы экономического субъекта может быть оценена по следующим параметрам:

1. Согласованность целей учетной системы с целями более высокой иерархии;
2. Согласованность целей учетной системы с требованиями бухгалтерского и налогового законодательства;

3 Согласованность системы учета с имеющимся экономическим потенциалом;

4 Экономическая эффективность методов и методик учетной системы [16].

Большинство авторов отмечают, что так как конечным результатом функционирования учетной системы является информационный продукт, являющийся производственным ресурсом и обладающий определенными качественными свойствами, то его качество также дает возможность оценить эффективность функционирования учетной системы. Однако полезность учетной системы не может оцениваться только этими характеристиками, так как стоимость их создания может быть выше, чем потенциальные доходы от обладания и использования.

Взаимосвязь качественных и количественных показателей оценки учетной системы отражена на рисунке 2.

Рисунок 2 – Взаимосвязь показателей оценки учетной системы [17]

Наряду с качественными характеристиками учетной информации, эффективность учетной системы организации может быть оценена количественно, как и прочие функции управления. Такой подход может отвечать целям и задачам крупных предприятий, холдингов, корпораций, когда можно установить структуру затрат на функционирование учетной системы. Для малых и микропредприятий оценка эффективности функционирования учетной системы в большей степени основывается на оценке основных элементов учетной системы отмеченным выше критериям.

Поэтому, для оценки эффективности учетной системы следует использовать систему показателей, отражающих следующие предложенные количественные и качественные категории:

- Доход от использования учетной системы;
- Качественная оценка основных элементов учетной системы, основанная на общесистемных требованиях и частных принципах;
- Структура затрат на функционирование учетной системы [16].

Выводы

Обобщая представленные подходы к определению и содержанию учетной системы, можно сделать вывод, что она представляет собой внутрихозяйственную информационно-аналитическую систему, в виде совокупности различных видов учета, их функций, элементов и системы их взаимосвязей.

Ценность учетной информации коррелирует с эффективностью всей системы. Методика оценки учетной системы связывает эффективность совокупности элементов системы и их информационных связей, представляя понятие учетной системы как единого целого.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Друри, К.** Управленческий и производственный учет : пер. с англ.; учебник. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 1071 с.
- 2 **Сейдахметов, Ф. С.** Современный бухгалтерский учет : Учебное пособие, 2-е издание переработанное и дополненное. – Алматы : ТОО «Издательство LEM», 2005. – 48 с.
- 3 **Ульянов, И. П.** Детализация учета и цены : монография / И. П. Ульянов, Л. В. Попова [Электронный ресурс]. – URL : <https://spbibl.ru/catalog/-/books/11200609-detalizatsiya-ucheta-i-tseny>.
- 4 **Попова, Л. В.** Исследование учетно-аналитической системы деятельности экономических субъектов в аспекте научного развития теории и методологии учета // Учет. Анализ. Аудит. – 2015. – № 3. – С. 27–35.
- 5 **Торшаева, Ш. М.** Основы бухгалтерского учета: учебник / Ш. М. Торшаева – Караганда, 2014. – 213 с.
- 6 **Назарова, В. Л.** Бухгалтерский учет: учебное пособие / авт. В. Л. Назарова, под ред. С. С. Сатубалдина – Алматы : Алматыкітап баспасы. 2011. – 624 с.
- 7 **Кузнецова, О. Н.** Совершенствование учетно-аналитического обеспечения на предприятии // Вестник Брянского государственного университета. – 2019. – № 3. – С. 152–158.
- 8 **Дворецкая, Ю. А., Прищеп, Н. С.** Исследование и совершенствование системы управления денежными потоками организации // Бизнес. Образование. Право. – 2017. – № 4 (41). – С. 130–135.

9 **Дедова, О. В.** Обеспечение учетной информацией системы управления организацией // Бюллетень науки и практики / О. В. Дедова, А. Э. Мельгуй, Л. В. Ермакова. – 2017. – № 5 (18). – С. 202–210.

10 **Солоненко, А. А.** Методология интеграции видов бухгалтерского учета для формирования учетной системы группы взаимосвязанных организаций [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/edinaya-uchetnaya-sistema-gruppy-vzaimosvyazannyh-organizatsiy>.

11 **Лень, В. С.** Статистическая отчетность предприятий : учетно-аналитическое обеспечение // International Journal of Innovative Technologies in Economy. – 2017. – №1 (7). – С. 64-67.

12 **Керимов, В. Э.** Бухгалтерский управленческий учет : учебник. /10-е изд. перераб. и доп. – М. : Дашков и К, 2019. – 400 с.

13 **Иншаков, О. В.** Закономерности эволюции, способы трансформации и модернизации экономических систем / О. В. Иншаков, Е. Г. Русскова, Г. В. Тимофеев [и др.] [Электронный ресурс]. – URL: [volsu.ru > institutes > ekonomichinformatics > publications](https://volsu.ru/institutes/ekonomichinformatics/publications)

14 **Кувалдина, Т. Б.** Учетно-аналитическая система экономического субъекта: настоящее и будущее // Учет. Анализ. Аудит / Т. Б. Кувалдина, Д. Р. Лапин. – 2015. – № 5. – С. 16–25.

15 **Сальникова, Е. В.** Учетная система предприятия и формирование оценки ее эффективности // Бухгалтерский учет, статистика [Электронный ресурс]. – URL: <https://scholar.google.ru/citations?user=PP6RV74AAAAJ&hl=ru>.

16 **Финансовые и учетно-аналитические аспекты развития современной экономики: проблемы, возможности, решения: монография / под общ. ред. Е. И. Костюковой [Электронный ресурс]. – URL: <https://scholar.google.ru/citations?user=qUL2PhsAAAAJ&hl=ru>.**

17 **Кальницкая, И. В.** Интегрированная учетно-аналитическая система для целей управления организацией // Проблемы учета [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integrirrovannaya-uchetno-analiticheskaya-sistema-dlya-tseley-upravleniya-organizatsiy>.

REFERENCES

1 **Druri, K.** Upravlencheskij i proizvodstvennyj uchet [Managerial and industrial accounting] : per. s angl.; uchebnik. – Moscow, : YUNITI-DANA, 2003. – 1071 p.

2 **Sejdahmetov, F. S.** Sovremennij buhgalterskij uchet [Modern accounting]. Uchebnoe posobie. Izdanie 2-e pererabotannoe i dopolnennoe. – Almaty : TOO «Izdatel'stvo LEM», 2005. – 48 p.

3 **Ulyanov, I. P.** Detalizaciya ucheta i ceny [Detailed issues of accounting and pricing]: monografiya / I. P. Ulyanov, L. V. Popova [Electronic resource] – URL: <https://spbib.ru/ru/catalog/-/books/11200609-detalizatsiya-ucheta-i-tseny>.

4 **Popova, L. V.** Issledovanie uchetno-analiticheskoy sistemy deyatel'nosti ekonomicheskikh subektov v aspekte nauchnogo razvitiya teorii i metodologii ucheta [Study of accounting and analytical system of economic entities in the aspect of scientific development of the theory and methodology of accounting] // Uchet. Analiz. Audit. – 2015. – №3. – P. 27–35.

5 **Torshaeva, Sh. M.** Osnovy buhgalterskogo ucheta [Fundamentals of Accounting] : uchebnik / SH. M. Torshaeva – Karaganda, 2014 – 213 p.

6 **Nazarova, V. L.** Buhgalterskij uchet [Accounting] : uchebnoe posobie / avt. V. L. Nazarova, pod red. S. S. Satubaldina – Almaty : Almatykitap baspasy, 2011. – 624 p.

7 **Kuznecova, O. N.** Sovershenstvovanie uchetno-analiticheskogo obespecheniya na predpriyatii [Improving accounting and informational support on the enterprise] // Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2019. – № 3. – P. 152–158.

8 **Dvoreckaya, YU. A., Prishchep, N. S.** Issledovanie i sovershenstvovanie sistemy upravleniya denezhnymi potokami organizacii [Study and improvement of cash flow management of the organization] // Biznes. Obrazovanie. Pravo. – 2017. – № 4 (41). – P. 130–135.

9 **Dedova, O. V.** Obespechenie uchetnoj informaciej sistemy upravleniya organizaciej [Accounting information support of management system of the organization] // Byulleten nauki i praktiki / O. V. Dedova, A. E. Mel'guy, L. V. Ermakova. – 2017. – № 5 (18). – P. 202–210.

10 **Solonenko, A. A.** Metodologiya integracii vidov buhgalterskogo ucheta dlya formirovaniya uchetnoj sistemy gruppy vzaimosvyazannyh organizacij [Methodology of integration of types of accounting for establishing the accounting system of the group of interconnected organizations] [Electronic resource] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/edinaya-uchetnaya-sistema-gruppy-vzaimosvyazannyh-organizatsiy>

11 **Len, V. S.** Statisticheskaya otchetnost predpriyatij [Statistical reporting of the enterprise]: uchetno-analiticheskoe obespechenie // International Journal of Innovative Technologies in Economy. – 2017. – №1 (7). – P. 64-67.

12 **Kerimov, V. E.** Buhgalterskij upravlencheskij uchet [Managerial accounting]: uchebnik. 10-e izd. pererab. i dop. – Moscow, : Dashkov i K, 2019. – 400 p.

13 **Inshakov, O. V.** Zakonomernosti evolyucii, sposoby transformacii i modernizacii ekonomicheskikh sistem [Laws of evolution, ways of transformation and modernization of economic systems] / O. V. Inshakov, E. G. Russkova, G. V. Timofeev [i dr.] [Electronic resource] – URL: [volsu.ru > institutes > ekonomichinformatics > publications](https://volsu.ru/institutes/ekonomichinformatics/publications)

14 **Kuvaldina, T. B.** Uchetno-analiticheskaya sistema ekonomicheskogo subekta : nastoyashchee i budushchee [Accounting and analytical system of the

entity] // Uchet. Analiz. Audit / T. B. Kuvaldina, D. R. Lapin. – 2015. – № 5. – P. 16–25.

15 **Salnikova, E. V.** Uchetnaya sistema predpriyatiya i formirovanie ocenki ee effektivnosti [Accounting system of the enterprise and its performance evaluation] // Buhgalterskiy uchët, statistika [Electronic resource] – URL: <https://scholar.google.ru/citations?user=PP6RV74AAAAJ&hl=ru>.

16 **Finansovye i uchëtno-analiticheskie aspekty razvitiya sovremennoj ekonomiki: problemy, vozmozhnosti, resheniya** [Financial and accounting-analytical aspects of modern economy development]: monografiya / pod obshch. red. E. I. Kostyukovoj [Electronic resource] – URL: <https://scholar.google.ru/citations?user=qUL2PhsAAAAJ&hl=ru>.

17 **Kalnickaya, I. V.** Integrirovannaya uchëtno-analiticheskaya sistema dlya celej upravleniya organizacij [Integrated accounting-analytical system for managerial purposes of the organization] // Problemy ucheta [Electronic resource] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integrirovannaya-uchëtno-analiticheskaya-sistema-dlya-tseley-upravleniya-organizatsiy>.

Материал поступил в редакцию 13.09.21.

**B. B. Snitkina¹, Ж. К. Алтайбаева², Е. А. Богданова³, Г. К. Бейсембаева⁴*
^{1,2,3,4} Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 13.09.21 баспаға түсті.

ЕСЕП ЖҮЙЕСІ: ТҮСІНІГІ, ЖІКТЕЛУІ, БАҒАЛАУ

Бухгалтерлік есеп жүйесін түсінудің негізгі мәселесі анықталған, ол бухгалтерлік есеп объектілерін бағалауда пайдаланатын күрделі және көптеген әдістерінен тұрады. Есеп жүйесін анықтаудың және оның тиімділігін бағалау әдістерін саралаудың әртүрлі тәсілдері қарастырылады. Есеп жүйесінің басқарушылық шешімдер қабылдауға және кәсіпорын қызметінің нәтижелеріне әсерін қарастырудың өзектілігі, сондай-ақ оның тиімділігін бағалаудың кеменді тәсілінің қажеттілігі негізделді. Экономикалық субъектінің есеп жүйесін әр түрлі есеп түрлерінен, олардың функцияларынан, элементтерінен және ақпараттық қатынастар жүйесінен тұратын ішкі экономикалық ақпараттық-аналитикалық жүйе ретінде қарастыру ұсынылады. Есеп жүйесіне тән ұйымдық жүйенің негізгі қасиеттері сипатталған. Есеп жүйесінің түсінігі, оның түрлері мен элементтері анықталды. Есеп жүйесінің әр түрлерінің өзара байланысы

және олардың мақсаты қарастырылады. Жүйе ішіндегі процестердің түпкілікті нәтижесі сыртқы және ішкі пайдаланушылардың әртүрлі топтарына қажет есеп ақпараты болып табылады. Есеп жүйесінің жұмыс істеуі бүкіл экономикалық субъектінің де, оның жеке құрылымдық бөлімшелерінің де қызметінің нәтижелері мен сапалық көрсеткіштерін арттыру үшін барлық деңгейлерде басқару шешімдерін қабылдау процесін қамтамасыз етуге бағытталған деген қорытынды жасалды.

Кілтті сөздер: есеп жүйесі, ақпаратты тұтынушылар, шешім қабылдау, ақпаратты бағалау, ақпараттың құндылығы, ақпараттың сапасы.

**V. V. Snitkina¹, Z. K. Altaibaeva², E. A. Bogdanova³, G. K. Beisembayeva⁴*
^{1,2,3,4} Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 13.09.21.

ACCOUNTING SYSTEM: CONCEPT, CLASSIFICATION, ASSESSMENT

The main problem of understanding the accounting system is determined, which consists in the complexity and the variety of methods used for evaluating accounting objects. It is suggested to view the accounting system of the economic entity as an interior informational analytical system comprising different types of accounting, their functions, elements and systems of informational interconnections. The essential characteristics of the organizational system technical of the accounting system were described. The concept of the accounting system, its types and elements were determined. Interconnections of different types of the accounting system and their functions were discussed. It was marked that the final result of the processes inside the system is the accounting information necessary for various groups of exterior and interior users. The conclusions were made that functioning of the accounting system is aimed at providing the process of taking managerial decisions on all levels to increase the resulting and quality indicators of the activity of both the economic entity as a whole and its different structural departments.

Keywords: Accounting system, information users, taking decisions, information assessment, validity of information, quality of information

<https://doi.org/10.48081/OHNI6828>

*Н. Ш. Шамыратова

Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына,
Кыргызская Республика, г. Бишкек

ИНДИКАТОРЫ ДЕТСКОЙ БЕДНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В данной статье рассмотрены индикаторы детской бедности в Кыргызской Республике. Детская бедность имеет многогранный характер, который необходимо оценить, чтобы изменить такую ситуацию с детьми. С одной стороны, самый простой способ количественной оценки детской бедности опирается на установление абсолютного или относительного денежного порога. С другой стороны, необходимо принимать во внимание многомерный аспект детской бедности: 1) потребности в потреблении пищи; 2) доступ к ресурсам; 3) безопасно жить и развиваться; 4) взаимодействовать в обществе без дискриминации. Социальная политика государства не в полной мере отражает реальные потребности самых уязвимых групп, частично в силу того, что бедные семьи не участвуют в процессах планирования и принятия решений на местном уровне.

Данная статья позволит специалистам национальных статистических служб ознакомиться с международными рекомендациями по оценке бедности, а также с опытом стран Содружества по данному вопросу. Статья также может представлять интерес для широкого круга пользователей – специалистов в области социальной политики, демографии, экономистов, статистиков, средств массовой информации и др.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, индикаторы детской бедности, установление абсолютного или относительного денежного порога.

Введение

Самая большая проблема в любом государстве, которую надо решать в первую очередь, связана с детьми, живущими в бедности и нищете. Детская бедность является острой проблемой и в нашей стране. Дети, живущие в

бедности, страдают от недоедания, не посещают детские сады, не посещают школу. Самые бедные дети живут в сельской местности. Много бедных детей являются членами многодетных семей, где взрослые члены семьи не работают. Низкий уровень материальной обеспеченности семей, в которых живут дети, является основной причиной возникновения детской бедности. Из-за недостаточности финансовых средств страдают дети, которым приходится выживать в этой ситуации. Материальное благосостояние семьи выступает индикатором качества жизни детей, от которого зависит полноценное питание, качество и объем получаемых ими услуг.

Материалы и методы

С начала XXI века во многих странах мира стали применять интегрированные индексы детской бедности, которые включают различные характеристики благополучия (неблагополучия) детей. Подобные интегральные индексы выступают наиболее точными инструментами для измерения уровня детской бедности и лишений среди детей. Подходы к количественной оценке детской бедности разные: 1) оценка детской бедности с позиции лишённости материальных, эмоциональных, духовных ресурсов, необходимых для выживания, развития и процветания, чтобы воспользоваться своими правами, раскрыть полноценно и полностью свой потенциал, стать полноправным членом общества; 2) депривационный подход, основанный на оценке отсутствия материальных условий и услуг, необеспечения защиты прав и безопасности, уязвимости детей. Чаще всего, предлагается использовать многомерный подход к оценке детской бедности посредством введения интегрального индекса детской бедности.

Результаты и обсуждение

Индекс детской бедности (ИДБ) представляет собой интегральный индекс, который включает в себя 28 различных показателей детской бедности и лишений среди детей, которые сгруппированы в шесть однородных групп: 1) материальная детская бедность; 2) показатели детской бедности, связанные с характеристикой состояния и профилактики здоровья детей; 3) коэффициенты смертности; 4) показатели, отражающие образование и дошкольное воспитание детей; 5) показатели, связанные с условиями и качеством жизни детей; 6) показатели, характеризующие риски, связанные с детьми. Эти группы индексов характеризуют детское благополучие или детское неблагополучие, поскольку делятся на два типа: позитивные и негативные [2].

В Кыргызской Республике с 2009 года по 2019 год использовали интегральный индекс детской бедности (см. табл. 1, см. рис. 1).

Таблица 1 – Интегральный индекс и субиндексы детской бедности в Кыргызской Республике, (в процентах)

Годы	Материальная детская бедность	Здоровье	Демографические потери	Образование и воспитание	Детские лишения и бедствия	Детские риски
2009 год	78,0	77,3	66,5	27,7	73,4	82,4
Средневзвешенный индекс детской бедности	67,55					
2010 год	72,2	75,9	69,9	27,5	75,6	81,7
Средневзвешенный индекс детской бедности	67,13					
2011 год	77,6	73,7	70,6	27,5	75,0	79,8
Средневзвешенный индекс детской бедности	67,37					
2012 год	72,4	80,7	72,4	28,4	74,8	78,0
Средневзвешенный индекс детской бедности	67,78					
2013 год	73,2	82,3	74,5	29,5	75,0	84,9
Средневзвешенный индекс детской бедности	69,90					
2014 год	73,3	82,1	74,5	30,0	75,0	84,6
Средневзвешенный индекс детской бедности	71,00					
2015 год	75,3	82,7	75,5	32,8	74,5	86,0
Средневзвешенный индекс детской бедности	71,10					
2016 год	80,4	82,7	77,7	34,7	75,0	86,2
Средневзвешенный индекс детской бедности	72,80					
2017 год	79,8	79,8	78,2	37,8	75,7	87,0
Средневзвешенный индекс детской бедности	73,10					
2018 год	80,9	79,7	79,3	38,5	76,1	86,3
Средневзвешенный индекс детской бедности	73,50					
2019 год	81,2	82,2	80,0	42,5	77,8	87,5
Средневзвешенный индекс детской бедности	75,20					
2020 год	...	...	...	...	...	...
Средневзвешенный индекс детской бедности	...					

Источник: По данным материалов официального сайта Национального статистического комитета Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.stat.kg [2].

Каждая группа субиндексов является компонентом индекса и включает индивидуальный набор индикаторов, которые характеризуют положение детей.

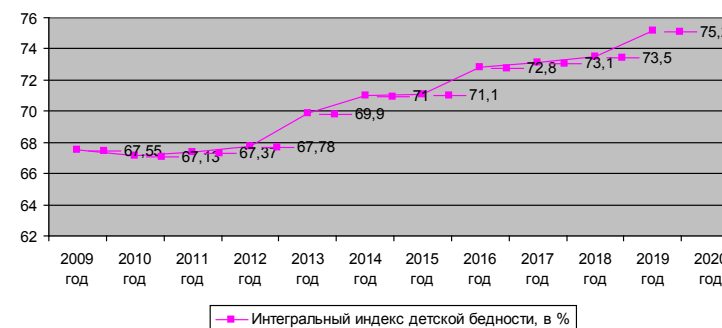

Рисунок 1 – Интегральный индекс детской бедности в Кыргызской Республике, (в процентах)

Так, субиндекс «Образование и воспитание» выступал самым низким из всех компонентов индекса детской бедности и лишений среди детей с 2009 года по 2013 год. В последующие годы, вплоть до 2019 года, он стал немного улучшаться. В 2019 году он составил уже 42,5 %, хотя также и занимает нижнюю позицию среди всех других субиндексных индикаторов. Для расчёта этого субиндекса использовали данные результатов ОРТ в региональном разрезе: 1) количество учащихся, окончивших школу; 2) количество учащихся, участвовавших в ОРТ; 3) доля выше порогового значения (110 баллов), рассчитанная в процентах.

В практике оценки детской бедности в Кыргызской Республике в настоящее время чаще всего применяется методика измерения детской бедности на уровне материальной обеспеченности семьи, в которой дети живут.

Уровень детской бедности всегда превышает общий уровень бедности в стране, поскольку доля детей, проживающих в бедных домохозяйствах, превышает общий уровень бедности населения страны. Эту ситуацию объясняет коэффициент иждивенчества, который выше в бедных домохозяйствах, и на его значение оказывает большое влияние число детей в возрасте от 0 до 17 лет. В 2020 году на территории Кыргызской Республики в условиях бедности проживало 833,9 тысяч детей, или 31,8 %, в возрасте от 0 лет (новорождённые дети) до 17 лет (см. табл. 2) [2].

Таблица 2 – Уровень детской бедности в Кыргызской Республике, (в процентах)

Показатели	2013 год	2014 год	2015 год	2016 год	2017 год	2018 год	2019 год	2020 год
Уровень бедности	37,0	30,6	32,1	25,4	25,6	22,4	20,1	25,3
город	28,5	26,9	29,3	18,6	20,4	20,1	14,7	18,3
село	41,4	32,6	33,6	29,0	28,4	23,7	23,2	29,3
Уровень крайней бедности	2,8	1,2	1,2	0,8	0,8	0,6	0,5	...
город	1,6	1,3	1,0	0,3	0,3	0,2	0,1	...
село	3,3	1,1	1,4	1,1	1,0	0,7	0,8	...
Уровень детской бедности	45,2	37,9	40,5	31,5	32,0	28,3	25,7	31,8
город	36,9	34,2	39,0	24,5	28,2	27,2	...	...
село	48,9	38,9	41,2	34,8	33,8	28,8	...	...

Источник: По данным материалов официального сайта Национального статистического комитета Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.stat.kg [2].

На начало 2020 года дети и подростки составляли 34,6 % общей численности населения страны. На начало 2021 года в Кыргызской Республике проживало 2 млн. 512 тысяч детей в возрасте до 18 лет, из которых 51 % составили мальчики. По сравнению с этим показателем на начало 2020 года численность детей увеличилась почти на 56 тысяч детей, или на 2,3 %. Из общей численности детей на начало 2021 года: 1) детей до 7 лет было 44 %, или 1 млн. 118 тысяч детей; 2) детей в возрасте от 7 лет до 14 лет составило 43 %, или 1 млн. 74 тысячи детей; 3) подростков в возрасте от 15 лет до 17 лет включительно было 13 %, или 320 тысяч человек. Из общей численности детей в сельской местности проживало 67 %. В 2020 году родилось более 158 тысяч детей, из которых 81 тысяча мальчиков и 77 тысяч девочек. В 2020 году насчитывалось около 106 тысяч социально незащищённых, неблагополучных, находящихся в затруднительном положении семей, в которых проживало более 340 тысяч детей. Так, в 2020 году на воспитании в фостерных семьях находилось 13,9 тысяч детей (6,9 тысяч девочек и 7,0 тысяч мальчиков), из них 5,4 тысяч детей являются круглыми сиротами, в том числе 8,3 тысячи детей находятся на опеке и попечительстве и 5,6 тысяч детей, которые были усыновлены (удочерены). В течение 2020 года было выявлено 1,9 тысяч детей и подростков в возрасте до 18 лет, оставшихся без

попечения родителей, из них 674 ребёнка являются круглыми сиротами. В 2020 году на воспитание в семьи под опеку и попечительство было принято 1263 ребёнка, усыновлено 643 ребёнка, в том числе в кыргызские семьи приняли 636 детей, в иностранные семьи было принято 7 детей. В детских домах и школах – интернатах для детей – сирот в 2020 году находилось 1,9 тысяч сирот и детей, оставшихся без попечения родителей [2].

В 2019 году в Кыргызской Республике в условиях бедности проживали 660788 детей в возрасте от 0 лет до 17 лет. Уровень детской бедности был рассчитан в процентах к общей численности детей в возрасте от 0 до 17 лет и составил 25,7 %. Уровень крайней детской бедности составил 0,8 %. Глубина детской бедности составила 4,2 %. Доля детей от 1 года до 6 лет с недостаточным для своего возраста весом составила 8,6 % [2].

Стоимостная величина прожиточного минимума в 2018 году составляла 4792,5 сомов в месяц в среднем на душу населения. Значительную часть (65,0 %) прожиточного минимума составляла стоимость продовольственной корзины (3115,15 сомов). Изменение величины прожиточного минимума зависит от колебания цен на основные виды продуктов питания.

Стоимостная величина общей черты бедности в 2018 году составляла 2723 сома в месяц на душу населения, или 56,8 % от прожиточного минимума, а стоимостная величина крайней черты бедности составляла 1456 сомов, или 30,3 % от прожиточного минимума. В 2018 году за чертой бедности проживали 1 млн. 429 тысяч человек, из которых 68,0 % были жителями сельской местности. Уровень крайней бедности составлял 0,6 %. За чертой крайней бедности проживало более 35 тысяч человек, из которых 84,6 % были жителями сельской местности. Уровень детской бедности в сельской местности выше, чем в городских поселениях на 1,6 %, и составлял 28,8 % в 2018 году. В 2019 году стоимостная величина общей черты бедности составила 32981 сом в год на душу населения, а стоимостная величина крайней черты бедности составила 17706 сомов. За чертой бедности проживали 1 млн. 313 тысяч человек в 2019 году. В 2020 году стоимостная величина общей черты бедности составила 35268 сомов в год на душу населения, а крайней бедности составила 19774 сома в год на душу населения. В 2020 году за чертой бедности проживали 1 млн. 678 тысяч человек, из которых жителями сельской местности являлись 73,7 % [5].

Согласно данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики в 2020 году по сравнению с 2019 годом средний темп роста численности детей всех возрастов и полов стабильно возрастал (см. табл. 3).

Таблица 3 – Численность детей в Кыргызской Республике

Возраст, (лет)	2017 год			2018 год			2019 год			2020 год		
	Оба пола	Мужского пола	Женского пола	Оба пола	Мужского пола	Женского пола	Оба пола	Мужского пола	Женского пола	Оба пола	Мужского пола	Женского пола
Все население	6140200	3042510	3097690	6256730	3101817	4154913	6389500	3169634	3219866	6523529	3237606	3285923
Темп роста, в %	102,0	102,1	102,0	101,9	102,0	134,1	102,1	102,2	77,5	102,1	102,2	102,1
0 - 4	769688	395501	374187	777153	399587	377566	793110	407786	385324	805239	413410	391829
Темп роста, в %	102,2	102,5	101,9	101,0	101,0	100,9	102,1	102,1	102,1	101,5	101,4	101,7
5 - 9	625769	319516	306253	687758	351909	335849	723843	370656	353187	750569	384471	366098
Темп роста, в %	106,0	106,1	106,0	109,9	110,1	109,7	105,3	105,3	105,2	103,7	103,7	103,7
10 - 14	513854	261829	252025	556004	283177	272827	568463	289522	278941	589099	300473	288626
Темп роста, в %	101,8	101,7	101,8	108,2	108,2	108,3	102,2	102,2	102,2	103,6	103,8	103,5
15 - 19	512026	260805	251221	495449	252298	243151	494774	252063	242711	503811	256661	247150
Темп роста, в %	97,1	97,1	97,1	96,8	96,7	96,8	99,9	99,9	99,8	101,8	101,8	101,8

Источник: По данным материалов официального сайта Национального статистического комитета Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.stat.kg [2].

В рамках реализации Программы устойчивого развития для мониторинга достижения результатов по сокращению доли мужчин, женщин и детей всех возрастов, живущих за чертой бедности, за чертой крайней бедности (фактически, в нищете) во всех её проявлениях, разрабатывается методология измерения Национального Индекса многомерной бедности (НИМБ). Данные для расчёта НИМБ для Кыргызской Республики будут охватывать 5 измерений благосостояния: 1) монетарную бедность; 2) образование; 3) здоровье; 4) продовольственную безопасность; 5) жилищные условия [5].

Сбалансированное по качественному и количественному составу питание является одним из важнейших факторов, влияющих на состояние здоровья детей и их жизни в целом. Естественно, от уровня благосостояния домохозяйств зависит качество, количество и разнообразие потребляемых продуктов питания. Статус питания детей отражает их общее здоровье. Недоедание или неадекватное питание в раннем детстве связано с имеющимся последующим нарушением ментального развития и снижением потенциала познания в более позднем возрасте.

Анализ качества питания детей показал, что калорийность потребляемых продуктов питания у детей в возрасте от 1 года до 17 лет составляла в 2018 году 1914,4 килокалорий, что ниже минимальной нормы установленной суточной потребности на 5,6 килокалорий. Для детей минимальная норма потребления составляет 1920 ккал. Калорийность питания детей в возрасте от 1 года до 3 лет также была ниже минимальной суточной нормы этой возрастной категории на 322 килокалория. Потребление макроэлементов (жиры, белки) было также ниже установленной суточной потребности на 14 граммов и 19 граммов соответственно. В процессе анализа данных о питании детей проводится анализ и осуществляется оценка энергетической ценности потребляемых продуктов питания, основанный на методе Z-скор. Этот метод основан на соотношении веса и роста ребёнка. Дети, для которых это соотношение более, чем на два стандартных отклонения ниже стандарта веса для их роста, классифицируются как недоедающие дети (см. табл. 4).

Таблица 4 – Дети с недостатком в весе в Кыргызской Республике, (в процентах)

Возраст, (лет)	2017 год			2018 год			2019 год			2020 год		
	Оба пола	Мужского пола	Женского пола	Оба пола	Мужского пола	Женского пола	Оба пола	Мужского пола	Женского пола	Оба пола	Мужского пола	Женского пола
1 - 6	7,2	6,3	8,1	7,9	6,0	9,6	...	...	...	...	...	...
Темп роста, в %	101,4	96,9	106,6	109,7	95,2	118,5	...	...	...	...	...	...

Источник: По данным материалов официального сайта Национального статистического комитета Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.stat.kg [2].

Среди детей в возрасте от 1 года до 11 лет в 2018 году было определено 7,2 % как недоедающие дети.

Число истощённых детей дошкольного возраста в возрасте от 1 года до 6 лет было выявлено 7,9 %. Среди девочек в возрасте от 7 лет до 10 лет, истощённых было выявлено 8,4 %. Среди мальчиков в возрасте от 7 лет до 11 лет было выявлено 5,0 % истощённых. Наибольшая доля детей в возрасте от 1 года до 6 лет с недостаточным весом была среди девочек (9,6 %) [3].

Таблица 5 – Дети с недостатком в весе в Кыргызской Республике, выявленные по методу Z-скор, (в процентах)

Показатели	Всего	Итого для 1 – 6 лет	1 - летние	2 года	3 года	4 года	5 лет	6 лет	Девочки 7 – 10 лет. Мальчики 7 – 11 лет
Всего	7,2	7,9	6,6	8,2	6,7	5,1	10,0	9,2	6,5
Мальчики	5,5	6,0	7,1	5,0	7,0	3,9	6,2	7,0	5,0
Девочки	9,1	9,6	6,1	11,5	6,5	6,2	14,5	11,1	8,4

Расчёт данных произведён в процентах к общей численности детей соответствующего возраста с учётом, что Z-скор < 2 (вес к росту).

Источник: По данным материалов официального сайта Национального статистического комитета Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.stat.kg [2].

Распространённость задержки роста среди детей в возрасте до пяти лет (среднеквадратичное отклонение от медицинского показателя роста к возрасту ребёнка в соответствии с нормами роста детей, установленными ВОЗ, <2) составила в 2018 году 11,8 %, при этом у мальчиков составила 12,5 %, у девочек составила 10,9 %. У детей в сельской местности этот показатель выше на 7,6 %, чем у детей в городских поселениях. Отстают в росте 12 % детей до пяти лет. В 14 % беднейших домохозяйствах дети до пяти лет отстают в росте. У 13,1 % детей, проживающих в сельской местности, наблюдается отставание в росте. Меньше отставание у детей в возрасте до 6 месяцев (5,4 %), чем у детей (максимально достигло 17,2 %) от 18 до 23 месяцев жизни [4].

В целом показатели истощения и недостаточного веса в Кыргызской Республике в пределах биологической нормы и не превышают 5 % по всем группам детей.

Таким образом, многогранную проблему детской бедности необходимо решать в экстренном порядке и по всем направлениям, прежде всего, начиная с изменения нормативной и правовой базы. Поэтому новая редакция Кодекса Кыргызской Республики о детях, принятая Постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики «О принятии Кодекса Кыргызской Республики о детях» от 29 июля 2021 года № 4797-VI [6], [7], направлена на усиление защиты прав детей и содействие реализации интересов детей в соответствии с Конвенцией о правах ребёнка (от 20 ноября 1989 года, г. Нью-Йорк), к которой Кыргызская Республика присоединилась Постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 12 января 1994 года № 1402 – XII [8]), а также является **первым юридическим документом, запрещающим**

физические наказания детей в любых условиях. Кодекс Кыргызской Республики о детях в новой редакции нацелен на социальную защиту: 1) детей, оставшихся без попечения родителей, 2) детей – мигрантов, 3) детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации и, в том числе, семей, в которых они живут.

Выводы

Детская бедность имеет многогранный характер, который необходимо оценить, чтобы изменить такую ситуацию с детьми.

С одной стороны, самый простой способ количественной оценки детской бедности опирается на установление абсолютного или относительного денежного порога. Эти денежные пороги чувствительны к изменению цен, а также к изменению в потреблении. Международные организации (Всемирный банк, МВФ) используют в качестве порога абсолютной бедности один доллар США в день для измерения бедности.

С другой стороны, необходимо принимать во внимание многомерный аспект детской бедности: 1) потребности в потреблении пищи; 2) доступ к ресурсам; 3) способность безопасно жить и развиваться; 4) способность взаимодействовать в обществе без дискриминации.

Поэтому современные интегральные показатели статистически трудно подсчитать. В составе интегрального показателя (индекса) сложно подсчитать нематериальные аспекты детской бедности, поскольку сложно получить достоверные данные. Так называемые немонетарные аспекты детской бедности необходимо рассматривать с устранением взаимосвязанных первопричин на уровне различных факторов [9].

В Кыргызской Республике измерение детской бедности осуществляется институционально в системе государственной статистики на уровне монетарной детской бедности. Детская бедность является острой проблемой в нашей стране. Дети, живущие в бедности, страдают от недоедания, не ходят в детские сады, не ходят в школу. Самые бедные дети живут в сельской местности. Много бедных детей являются членами многодетных семей, где взрослые члены семьи не работают. Низкий уровень материальной обеспеченности семей, в которых живут дети, является основной причиной возникновения детской бедности. Из-за недостаточности финансовых средств страдают дети, которым приходится выживать в этой ситуации. Материальное благосостояние семьи выступает индикатором качества жизни детей, от которого зависит полноценное питание, качество и объём получаемых услуг.

Положение детей, живущих в бедности и нищете, улучшится только в том случае, если семьи станут получать больший доход, смогут предоставить адекватный уровень питания, необходимый объём безопасной питьевой воды,

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Кодекс Кыргызской Республики о детях от 10 июля 2012 года № 100. (В редакции Закона Кыргызской Республики от 27 апреля 2017 года № 64, 30 марта 2018 года № 33, 24 апреля 2019 года № 56, 1 августа 2020 года № 109). [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.cbd.minjust.gov.kg (Дата обращения 01.03.2022).

2 Социально-экономическое положение Кыргызской Республики. [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.stat.kg (Дата обращения 01.03.2022).

3 Социальный блок. Повсеместная ликвидация нищеты во всех её формах. [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.mlsp.kg (Дата обращения: 01.03.2022).

4 Индикаторы детской бедности. [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.unecce.org (Дата обращения 01.03.2022).

5 Национальный индекс многомерной бедности. [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.unecce.org (Дата обращения 01.03.2022).

6 Постановление Жогорку Кенеша Кыргызской Республики «О принятии Кодекса Кыргызской Республики о детях» от 29 июля 2021 года № 4797-VI. [Электронный ресурс]. – Режим просмотра <https://www.kenesh.kg> (Дата обращения 01.03.2022).

7 Постановление Жогорку Кенеша Кыргызской Республики «О принятии Кодекса Кыргызской Республики о детях» от 29 июля 2021 года № 4797-VI. [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.cbd.minjust.gov.kg (Дата обращения 01.03.2022).

8 Конвенция о правах ребёнка от 20 ноября 1989 года (г. Нью-Йорк). (В редакции Поправки от 12 декабря 1995 года), к которой Кыргызская Республика присоединилась Постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 12 января 1994 года № 1402 – XII. [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.cbd.minjust.gov.kg (Дата обращения 01.03.2022).

9 Руководство по определению бедности. [Электронный ресурс]. – https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECECESSTAT20174_ru.pdf

10 ЮНИСЕФ в Европе и Центральной Азии. [Электронный ресурс]. – Режим просмотра www.unicef.org

REFERENCES

1 Kodeks Ky`rgy`zskoj Respubliki o detyakh ot 10 iyulya 2012 goda # 100. (V redakczii Zakona Ky`rgy`zskoj Respubliki ot 27 aprelya 2017 goda # 64, 30 marta 2018 goda # 33, 24 aprelya 2019 goda # 56, 1 avgusta 2020 goda # 109). [Code of the Kyrgyz Republic on Children dated July 10, 2012 No. 100. (As amended by the Law of the Kyrgyz Republic dated April 27, 2017 No. 64, March 30, 2018 No. 33, April 24, 2019 No. 56, August 1, 2020 No. 109)] [Electronic resource]. – Rezhim prosmotra www.cbd.minjust.gov.kg (Access date 01.03.2022).

2 Soczial`no-e`konomicheskoe polozhenie Ky`rgy`zskoj Respubliki. [Socio-economic situations in the Kyrgyz Republic] [Electronic resource]. – iew modewww. stat.kg (Access date 01.03.2022).

3 Soczial`ny`j blok. Povsemestnaya likvidacziya nishhety` vo vsekh eyo formakh. [Social block. The widespread elimination of poverty in all its forms] [Electronic resource]. – www.mlsp.kg (Access date 01.03.2022).

4 Indikatory` detskoj bednosti. [Child poverty indicators] [Electronic resource]. – www.unecce.org (Access date 01.03.2022).

5 Naczional`ny`j indeks mnogomernoj bednosti. [National Multidimensional Poverty Index] [Electronic resource]. – www.unecce.org (Access date 01.03.2022).

6 Postanovlenie Zhogorku Kenesha Ky`rgy`zskoj Respubliki «O prinyatii Kodeksa Ky`rgy`zskoj Respubliki o detyakh» ot 29 iyulya 2021 goda # 4797-VI. [Resolution of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic “On the Adoption of the Code of the Kyrgyz Republic on Children” dated July 29, 2021 No. 4797-VI] [Electronic resource]. – <https://www.kenesh.kg> (Access date 01.03.2022).

7 Postanovlenie Zhogorku Kenesha Ky`rgy`zskoj Respubliki «O prinyatii Kodeksa Ky`rgy`zskoj Respubliki o detyakh» ot 29 iyulya 2021 goda # 4797-VI. [Resolution of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic “On the Adoption of the Code of the Kyrgyz Republic on Children” dated July 29, 2021 No. 4797-VI] [Electronic resource]. – www.cbd.minjust.gov.kg (Access date 01.03.2022).

8 Konvenzziya o pravakh rebyonka ot 20 noyabrya 1989 goda (g. N`yu - Jork). (V redakczii Popravki ot 12 dekabrya 1995 goda), k kotoroj Ky`rgy`zskaya Respublika prisoedinilas` Postanovleniem Zhogorku Kenesha Ky`rgy`zskoj Respubliki ot 12 yanvary 1994 goda # 1402 – XII. [Convention on the Rights of the Child of November 20, 1989 (New York). (As amended by the Amendment dated December 12, 1995), which the Kyrgyz Republic acceded to by the Resolution of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic dated January 12, 1994 No. 1402-XII] [Electronic resource]. – www.cbd.minjust.gov.kg (Access date 01.03.2022).

9 Rukovodstvo po opredeleniyu bednosti. [Poverty Guidelines] [Electronic resource]. – https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECECESSTAT20174_ru.pdf.

10 YuNISEF v Evrope i Czentral`noj Azii. [UNICEF in Europe and Central Asia] – [Electronic resource]. – www.unicef.org.

Материал поступил в редакцию 13.09.21.

*Н. Ш. Шамыратова

Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті,

Қырғыз Республикасы, Бішкек қ.

Материал 13.09.21 баспаға түсті.

ҚЫРҒЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАР КЕДЕЙЛІГІНІҢ ИНДИКАТОРЛАРЫ

Бұл мақалада Қырғыз Республикасындағы балалар кедейлігінің индикаторлары қарастырылған. Балалардың кедейлігі жан-жақты сипатқа ие, оны балалармен осындай жағдайды өзгерту үшін бағалау керек. Бір жағынан, балалардың кедейлігін санаудың ең оңай жолы абсолютті немесе салыстырмалы ақша шегін белгілеуге негізделген. Екінші жағынан, балалар кедейлігінің көп өлшемді аспектісін назарға алу қажет: 1) Тамақ тұтыну қажеттілігі; 2) ресурстарға қол жеткізу; 3) қауіпсіз өмір сүру және даму; 4) қоғамда кемсітусіз өзара іс-қимыл жасау. Мемлекеттің әлеуметтік саясаты ішінара кедей отбасылардың Жергілікті деңгейде жоспарлау және шешім қабылдау процестеріне қатыспауына байланысты ең осал топтардың нақты қажеттіліктерін толық көлемде көрсетпейді.

Кілтті сөздер: Қырғыз Республикасы, балалар кедейлігінің индикаторлары, абсолютті немесе салыстырмалы ақша шегін белгілеу.

* N. Sh. Shamyratova

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn,

Republic of Kyrgyzstan, Bishkek.

Material received on 13.09.21.

CHILD POVERTY INDICATORS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

This article examines indicators of child poverty in the Kyrgyz Republic. Child poverty is multifaceted and needs to be assessed in order to change this situation for children. On the one hand, the simplest way to quantify child poverty relies on setting an absolute or relative monetary threshold. On the other hand, it is necessary to take into account the multidimensional aspect of child poverty: 1) food consumption needs; 2) access to resources; 3) to live and develop safely; 4) to interact in a society without discrimination.

The social policy of the state does not fully reflect the real needs of the most vulnerable groups, partly due to the fact that poor families do not participate in the planning and decision-making processes at the local level.

This article will allow specialists of national statistical services to get acquainted with international recommendations on poverty assessment, as well as with the experience of the Commonwealth countries on this issue. The article may also be of interest to a wide range of users - specialists in the field of social policy, demography, economists, statisticians, mass media, etc.

Keywords: The Kyrgyz Republic; child poverty indicators; setting an absolute and relative monetary threshold.

АВТОРЛАР ТҰРАЛЫ АҚПАРАТ

Азимова Шынайы Максұтқызы, студент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ms.shynauu@mail.ru

Алдабергенова Анель Рустамқызы, магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Anel04101998@mail.ru

Алтайбаева Жанат Калелқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanat.ka@mail.ru

Аманова Гульнара Дюсенбаевна, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, «Есеп және талдау» кафедрасының меңгерушісі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: agd65@mail.ru

Байманкулов Абдыкарим Тунгушбаевич, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bat_56@mail.ru

Баяндина Гульмира Дуйсенбаевна, қауымд. профессоры (доценті), «Экономика» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bayandinagd@mail.ru

Бейсембаева Гульмира Кулхановна, экономика магистрі, аға оқытушы, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Gulmira_din@mail.ru

Бейсембина Ансаган Ныгметовна, экономика ғылымдарының магистрі, оқытушы, «Экономика кафедрасы», Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: b.ansa@mail.ru

Богданова Елена Александровна, экономикалық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: elena5.5.5@mail.ru

Дәуіт Жанар, аға оқытушысы, «География және туризм» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: dautjanar_nur@mail.ru

Есмағзам Валентина Есмағзамовна, оқытушы, «Экономика» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: esmagzam76@mail.ru

Жаксылықова Айдана Мирамхановна, магистрант, мамандығы «Ақпараттық жүйелер», «Ақпараттық жүйелер кафедрасы», Айтмұхамбетов атындағы инженерлік және техникалық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ақостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aidana777.love@bk.ru

Жанат Мырзабек, PhD, қауымд. профессоры, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zh_m.pvl@mail.ru

Золотарёва Светлана Витальевна, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті, Экономика және құқық факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: vitalangel@mail.ru

Иманбаева Зауреш Отегенқызы, экономикалық ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Utegen_z_78@mail.ru

Кенжетасева Гульбарам Кашаубаевна, Менеджмент ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Экономика кафедрасы», Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: qulmira74@mail.ru

Кофтанюк Надежда Валерьевна, PhD, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: koftanyuk.n@tou.edu.kz

Кузенбаев Батырхан Аманжолович, PhD докторы, «Ақпараттық технологиялар» кафедрасының меңгерушісі, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bekbz@bk.ru

Кунязов Ерлан Каирбекұлы, PhD, қауымд. профессоры, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kunyazov_erlan@mail.ru

Кунязова Сауле Каирбекқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, профессоры, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kunjazovas@mail.ru

Қорабаев Бейбіт Сыбанбайұлы, докторант, 8D04105 «Есеп және аудит» білім беру бағдарламасы, кәсіби бухгалтер, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: be@mail210.ru

Мажитова Айгуль Ермековна, экономика ғылымдарының магистрі, оқытушы, «Экономика кафедрасы», Экономика және құқық факультеті,

Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: m.alinur@mail.ru

Мамонова Ирина Викторовна, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, мамандығы «Қаржы», Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ms.stegaylo@mail.ru

Медиева Гүлмайра Төлеутемірқызы, магистрант, «Менеджмент» мамандығы, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulmaira72@mail.ru

Нурбаева Гүлмира Ержанқызы, экономикалық ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nuvi79@mail.ru

Нурмагамбетова Салтанат Армановна, магистрант, МЭ-22н тобы, «Экономика кафедрасы», Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Nurmagambetova_s@bk.ru

Нұрғалиева Айнаш Амангелдіқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, «Экономика» кафедрасы, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurgalieva_a72@mail.ru,

Петровская Мария Владимировна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Есеп, аудит және статистика» кафедрасының меңгерушісі, РХДУ Экономика факультеті.

Попп Людмила Александровна, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті, Экономика және құқық факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ludmilaropp@mail.ru

Раисова Айнель Данияровна, магистрант, «Менеджмент» мамандығы, Экономика және құқық факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainel_d@mail.ru

Салимжанова Бактыгуль Бакиевна, аға оқытушысы, «Экономика» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008 Қазақстан Республикасы, e-mail: salimzhanova.b@tou.edu.kz

Сартова Рысты Бозманаевна, экономикалық ғылымдарының кандидаты, профессоры, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: sartova2010@mail.ru

Сниткина Виолетта Владимировна, магистрант, ОБ «Есеп және аудит», Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: albertioksanavv@mail.ru

Хасенова Светлана Максуетовна, оқытушы, «Экономика» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sveta_hasenova.7@mail.ru

Шамыратова Нургуль Шейшенаалиевна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бишкек қ., 720011, Кыргыз Республикасы, e-mail: mjpost76@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Азимова Шынай Максуткызы, студент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: Ms.shyauy@mail.ru

Алдабергенова Анель Рустамовна, магистрант, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Anel04101998@mail.ru

Алтайбаева Жанат Калеловна, кандидат экономических наук, ассоц. профессор, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zhanat.ka@mail.ru

Аманова Гульнара Дюсенбаевна, кандидат экономических наук, ассоц. профессор, заведующая кафедрой «Учет и анализ», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: agd65@mail.ru

Байманкулов Абдыкарим Тунгушбаевич, доктор физико-математических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: bat_56@mail.ru

Баяндина Гульмира Дуйсенбаевна, ассоц. профессор (доцент), кафедра «Экономика», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bayandinagd@mail.ru

Бейсембаева Гульмира Кулхановна, Магистр экономики, старший преподаватель, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Gulmira_din@mail.ru

Бейсембина Ансаган Ныгметовна, магистр экономических наук, преподаватель, кафедра «Экономика», Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: b.ansa@mail.ru

Богданова Елена Александровна, магистр экономических наук, старший преподаватель, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: elena5.5@mail.ru

Жанар Дәуіт, старший преподаватель, кафедра «География и туризм», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: dautjanar_nur@mail.ru

Есмагзам Валентина Есмагзамовна, старший преподаватель, кафедра «Экономика», Торайгыров университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: esmagzam76@mail.ru

Жаксылыкова Айдана Мирамхановна, магистрант, специальность «Информационные системы, кафедра «Информационных систем», Инженерный и технический институт имени А. Айтмухамбетова, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: aidana777.love@bk.ru

Жанат Мырзабек, PhD, ассоц. профессор, кафедра «Финансы и учет», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zh_m.pvl@mail.ru

Золотарёва Светлана Витальевна, кандидат экономических наук, профессор, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: vitalangel@mail.ru

Иманбаева Зауреш Отегенкызы, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: Utegen_z_78@mail.ru

Кенжетазева Гульбарам Кашаубаевна, магистр, специальность «Менеджмент», старший преподаватель, кафедра «Экономика», Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: qulmira74@mail.ru

Корабаев Бейбит Сыбанбаевич, докторант, ОП 8D04105 «Учет и аудит», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, профессиональный бухгалтер, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bei2010@mail.ru

Кофтанюк Надежда Валерьевна, PhD, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: koftanyuk.n@tou.edu.kz

Кузенбаев Батырхан Аманжолович, PhD, заведующий кафедрой «Информационные системы», Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: bekz@bk.ru

Кунязов Ерлан Каирбекович, PhD, ассоц. профессор, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kunyazov_erlan@mail.ru

Кунязова Сауле Каирбековна, кандидат экономических наук, профессор, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kunjazovas@mail.ru

Мажитова Айгуль Ермековна, магистр экономических наук, преподаватель, кафедра «Экономика», Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: m.alinur@mail.ru

Мамонова Ирина Викторовна, магистр экономических наук, старший преподаватель, специальность «Финансы», Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ms.stegaylo@mail.ru

Медиева Гульмайра Толеутемировна, магистрант, специальность «Менеджмент», Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: gulmaira72@mail.ru

Нурбаева Гульмира Ержановна, кандидат экономических наук, ассоц. профессор кафедры «Финансы и учет», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nuvi79@mail.ru

Нурғалиева Айнаш Амангельдиновна, кандидат экономических наук, профессор, кафедра «Экономика», Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nurgalieva_a72@mail.ru

Нурмагамбетова Салтанат Армановна, магистрант, кафедра «Экономика», группа МЭ-22н, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: c@bk.ru

Петровская Мария Владимировна, кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой «Бухгалтерского учета, аудита и статистики» Экономический факультет, РУДН

Попп Людмила Александровна, кандидат экономических наук, профессор, Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ludmilaropp@mail.ru,

Раисова Айнель Данияровна, магистрант, специальность «Менеджмент», Факультет экономики и права, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: ainel_d@mail.ru

Салимжанова Бактыгуль Бакиевна, старший преподаватель, кафедра «Экономика», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: salimzhanova.b@tou.edu.kz

Сартова Рысты Бозманаевна, кандидат экономических наук, профессор, кафедра «Финансы и учет», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: sartova2010@mail.ru

Сниткина Виолетта Владимировна, магистрант, ОП «Учет и аудит», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: albertioksanavv@mail.ru

Хасенова Светлана Максutowна, старший преподаватель, кафедра «Экономика», Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: sveta_hasenova.7@mail.ru

Шамырaтoвa Нургуль Шейшенaалиевнa, кандидат экономических наук, доцент, Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, г. Бишкек, 720011, Кыргызская Республика, e-mail: mjpost76@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Aldabergenova Anel, student, Faculty of Economics and Law Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Anel04101998@mail.ru

Altaibayeva Zhanat, Candidate of Economic Sciences, associate professor, Faculty of Economics and Law Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanat.ka@mail.ru

Amanova Gulnara Dyusenbaevna, Candidate of Economic Sciences, associate professor, Head of the Department «Accounting and Analysis», L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: agd65@mail.ru

Azimova Shynaiy Maksutkyzy, student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ms.shynay@mail.ru

Bayandina Gulmira Duisenbaevna, associate professor, Department of Economics, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bayandinagd@mail.ru

Baymankulov Abdykarim Tungushbaevich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bat_56@mail.ru

Beisembayeva Gulmira, Master of Economics, lecturer, Faculty of Economics and Law Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Gulmira_din@mail.ru

Beisembina Ansagan Nygmetovna, Master of Economic teacher, lecturer, Department of Economics, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: b.ansa@mail.ru

Bogdanova Yelena, Master of Economic Sciences, lecturer, Faculty of Economics and Law Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: elena5.5.5@mail.ru

Daut Zhanar, senior lecturer, Department of Geography and Tourism, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: dautjanar_nur@mail.ru

Esmagzam Valentina Ismagzamovna, senior tutor, Department of Economics, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: esmagzam76@mail.ru

Imanbayeva Zauresh Otegenkyzy, docent, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Utegen_z_78@mail.ru

Kenzhetaeva Gulbaram Kashaubaevna, Master of Management, senior lecturer, Department, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: qulmira74@mail.ru

Khasenova Svetlana Maksutovnalana, senior tutor, Department of Economics, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: sveta_hasenova.7@mail.ru

Koftanyuk Nadezhda Valeryevna, PhD, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: koftanyuk.n@tou.edu.kz

Korabayev Beibit Sybanbaevich, doctoral student in EP 8D04105 «Accounting and Audit», L. N. Gumilyov Eurasian National University, professional accountant, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bei2010@mail.ru

Kunyazov Erlan, PhD, associate professor, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kunyazov_erlan@mail.ru

Kunyazova Saule, Candidate of Economic Sciences, professor, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kunjazovas@mail.ru

Kuzenbaev Batyrkhan Amanzholovich, PhD, Head of the Department of Information System, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bekz@bk.ru

Mamonova Irina Viktorovna, MSc in Economic Sciences, senior lecturer, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ms.stegaylo@mail.ru

Mazhitova Aigul Ermekovna, Master of Economic teacher, lecturer, Department of Economics, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: m.alinur@mail.ru

Medieva Gulmayra Toleutemirovna, doctoral student in «Management», Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulmaira72@mail.ru

Nurbayeva Gulmira, Candidate of Economic Sciences, associate professor Department of «Finance and Accounting», Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: nuvi79@mail.ru

Nurgaliyeva Ainash Amangeldinovna, Candidate of Economic Sciences, Professor, Department of Economics, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurgaliyeva_a72@mail.ru

Nurmagambetova Saltanat Armanovna, undergraduate student, group ME-22n, Department of Economics, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Nurmagambetova_s@bk.ru

Petrovskaya Maria Vladimirovna, Candidate of Economic Sciences, associate professor, Head of the Department of Accounting, Audit and Statistics, Faculty of Economics, PFUR

Popp Lyudmila, professor, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ludmilapopp@mail.ru

Raissova Ainel Daniyarovna, doctoral student in «Managment», Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainel_d@mail.ru

Salimzhanova Baktygul Bakiyevna, senior lecturer Department of Economics, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: salimzhanova.b@tou.edu.kz

Sartova Rysty Bozmanaevna, PhD in Economics, professor, Department of Finance and Accounting, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: zh_sartova2010@mail.ru

Shamyratova Nurgul Sheishenaalieva, PhD in Economics, docent, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, Bishkek, 720011, Republic of Kyrgyzstan, e-mail: mjpost76@mail.ru

Snitkina Violetta, undergraduate student, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: albertioksanavv@mail.ru

Zhanat Myrzabek, PhD, associating professor, Department of Finance and Accounting, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zh_m.pvl@mail.ru

Zhaxylykova Aidana Miramkhanovna, undergraduate student in «Information Systems», Department of Information Systems, «Engineering and Technical Institute named after A. Aitmukhambetov, «Kostanay Regional University named after A. Baitursynov», Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aidana777.love@bk.ru

Zolotareva Svetlana, professor, Faculty of Economics and Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: vitalangel@mail.ru

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ («ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА», «КРАЕВЕДЕНИЕ»)

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

*В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

*Количество соавторов одной статьи не более 5.

*Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 %.

*Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

*Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

*Рецензирование проводится конфиденциально («двустороннее слепое рецензирование»), автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

*Статьи отправлять вместе с квитанцией об оплате. Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге, включая статьи магистрантов и докторантов в соавторстве с лицами с ученой степенью.

* Оплата за статью не возвращается в случае, если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать 12 страниц печатного текста. Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотации, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список литературы (используемых источников) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Статья должна содержать:

1 **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2 **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3 **Фамилия, имя, отчество (полностью)** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру), главного автора пометить символом (*);

4 **Ученая степень, ученое звание;**

5 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

6 **E-mail;**

7 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

8 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

9 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

10 **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение / Кіріспе / Introduction** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы / Қорытынды / Conclusion** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом

полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников / Пайдаланған деректер тізімі / References** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10 не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). В случае наличия в списке использованных источников работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированный (транслитерация латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

11 **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номер телефона для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

	На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)			
Должность, ученая степень, звание			
Организация			
Город			
Индекс			
Страна			
E-mail			
Телефон			

Информация для авторов

Для статей, публикуемых в Научном журнале Торайғыров университет. Химико-биологическая серия, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально)

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Статьи отправлять вместе с квитанцией об оплате. Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге, включая статьи магистрантов и докторантов в соавторстве с лицами с ученой степенью.

Статью (электронную версию, и квитанции об оплате) следует направлять на сайт: vestnik.tou.edu.kz. Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

НАО «Торайғыров университет»,

Издательство «Toraighyrov University», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@tou.edu.kz

Наши реквизиты:

НАО «Торайғыров университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	НАО «Торайғыров университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	Приложение kaspi.kz Платежи – Образование – Оплата за ВУЗы – Заполняете все графы (в графе Факультет укажите «За публикацию в научном журнале, название журнала и серии»)
АО «Jysan Bank» ИИК KZ57998FTB00 00003310 БИК TSESKZK A Кбе 16 Код 16 КНП 861	АО «Народный Банк Казахстана» ИИК KZ156010241000003308 БИК HSBKZZKX Кбе 16 Код 16 КНП 861	

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомым компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это

позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышесказанного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 2 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования: учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In *Pedagogy*. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoy pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

- 3 **Каропа, Г. Н.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovanii i vospitanii (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In *Idey i idealy*. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraiyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген

біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeeva
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation

of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология» НАО «Торайғыров университет», Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology» «Toraighyrov University» NCJSC, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА НАУЧНЫХ ЖУРНАЛОВ
«ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»,
«НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»**

Редакционная коллегия журналов «Вестник Торайғыров университета», «Краеведение» и «Наука и техника Казахстана» в своей работе придерживается международных стандартов по этике научных публикаций и учитывает информационные сайты ведущих международных журналов.

Редакционная коллегия журнала, а также лица, участвующие в издательском процессе в целях обеспечения высокого качества научных публикаций, во избежание недобросовестной практики в публикационной деятельности (использование недостоверных сведений, изготовление данных, плагиат и др.), обеспечения общественного признания научных достижений обязаны соблюдать этические нормы и стандарты, принятые международным сообществом и предпринимать все разумные меры для предотвращения таких нарушений.

Редакционная коллегия ни в коем случае не поощряет неправомерное поведение (плагиат, манипуляция, фальсификация) и приложит все силы для предотвращения наступления подобных случаев. В случае, если редакционной коллегии станет известно о любых неправомерных действиях в отношении опубликованной статьи в журнале или в случае отрицательного результата экспертизы редколлегией статья отклоняется от публикации.

Редакционная коллегия не должна раскрывать информацию о принятых к опубликованию рукописей третьим лицам, не являющимся рецензентами, потенциальными рецензентами, членами редакционной коллегии, работниками типографии. Неопубликованные данные, полученные из рукописей, не должны использоваться в личных исследовательских целях без письменного разрешения автора.

Ответственность экспертов (рецензентов)

Рецензенты должны давать объективные суждения и указывать на соответствующие опубликованные работы, которые еще не цитируются. К рецензируемым статьям следует обращаться конфиденциально. Рецензенты будут выбраны таким образом, чтобы не было конфликта интересов в отношении исследования, авторов и / или спонсоров исследования.

Ответственность авторов

Ответственность за содержание работы несет автор. Авторы обязаны вносить исправления, пояснения, опровержения и извинения, если такие имеются.

Автор не должен представлять статью, идентичную ранее опубликованной в другом журнале. В частности, не принимаются переводы на английский либо немецкий язык статей, уже опубликованных на другом языке.

В случае обнаружения в рукописи статьи существенных ошибок автор должен сообщить об этом редактору раздела до момента подписи в печать оригинал-макета номера журнала. В противном случае автор должен за свой счет исправить все критические замечания.

Направляя статью в журнал, автор осознаёт указанную степень персональной ответственности, что отражается в письменном обращении в редакционную коллегия Журнала.

Теруге 13.09.2021 ж. жіберілді. Басуға 27.09.2021 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

1,30 Mb RAM

Шартты баспа табағы 8,2.

Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3899

Сдано в набор 13.09.2021 г. Подписано в печать 27.09.2021 г.

Электронное издание

1,30 Mb RAM

Усл.п.л. 8,2. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3899

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

8 (7182) 67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz